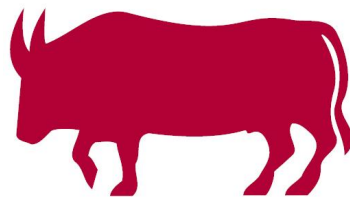




UNIVERSITAT DE
BARCELONA

LA TORRE I EL PALAU DELS BORJA (Canals, València). ESTUDI EVOLUTIU I RECONSTRUCCIONS EN 3D.



Marta Pardo Marín

Treball de final de grau d'Arqueologia

Curs 2018/2019

NIUB: 16849011

Bloc "Arqueologia Medieval i Postmedieval"

Tutora: Maria Soler Sala



RESUM:

La família valenciana dels Borja, és una de les famílies més importants i conegudes de l'Europa dels segles XV i XVI gràcies a l'arribada al tron papal de dos il·lustres membres d'aquest llinatge com van ser Calixt III (Alfons de Borja) i Alexandre VI (Roderic de Borja). Però la història del seu origen no és molt coneguda. Alfons de Borja naix a la vila de Canals (València) el 31 de desembre de 1378, al palau gòtic que hui en dia es troba desaparegut. A partir d'aquest treball, es donarà a conèixer les diverses fases de la Torre de Canals, des del seu origen islàmic fins la seua restauració al 1995, passant per aquest esplendor del palau gòtic durant l'etapa en que els Borja estaven allí establerts com a senyors feudals. Per poder visualitzar aquests períodes, es realitzaran diferents reconstruccions en 3D a partir de programes de realització virtual com són SketchUp i Render. L'objectiu serà incrementar la importància del patrimoni borgià a la Comunitat Valenciana.

Paraules clau: Borja, Borgia, Calixt III, Alexandre VI, Alfons de Borja, Roderic de Borja, arqueologia medieval, renaixement, SketchUp, Render, reconstrucció 3D, Realitat virtual.

ABSTRACT:

The Valencian family of the Borgia is one of the most important and well-known families of Europe in the 15th and 16th centuries thanks to the arrival to the Vatican's throne of two illustrious members of this line such as Calixtus III (Alfons de Borja) and Alexandre VI (Roderic de Borja). But the history of its origin is not very well-known. Alfons de Borja was born in the village of Canals (Valencia) on December 31, 1378, in the gothic palace that is disappearing in the daytime. From this study, will be revealed the various phases of the Tower of Canals, from its Islamic origins to its restoration in 1995, going through this splendor of the gothic palace during the period in which the Borgia were established there like feudal lords. To be able to visualize these periods, different reconstructions will be carried out in 3D from virtual delivery programs such as SketchUp and Render. The objective will be to increase the importance of the Borgia's heritage in the Valencian Community.

Key words: Borja, Borgia, Calixtus III, Alexandre VI, Alfonso de Borja, Roderic de Borja, medieval archeology, Renaissance, SketchUp, Render, 3D reconstruction, Virtual Reality.

ÍNDEX

1. Agraïments.....	3
2. Introducció.....	4
3. Objectius.....	6
4. Situació geogràfica.....	7
5. Context històric.....	9
5.1 Fundació de l'alqueria de Canals.....	9
5.2 Repartició cristiana del territori.....	12
5.3 Els Borja a Canals.....	15
5.4 Abandonament del palau.....	18
6. Excavació arqueològica de 1993-1994.....	20
6.1. Primera fase (febrer-març de 1993).....	21
6.2. Segona fase (juliol-novembre de 1993).....	23
6.3. Tercera fase (març-abril de 1994).....	29
7. Metodologia de reconstrucció arquitectònica.....	30
8. Estudi evolutiu i aproximació en 3D.....	32
8.1 Època islàmica.....	32
8.2 Construcció del palau gòtic.....	36
8.3 Evolució de la torre i el seu entorn.....	41
8.4 Restauració.....	44
9. Conclusions.....	47
10. Bibliografia.....	49
11. Annexos.....	51

1. AGRAÏMENTS.

En primer lloc, agrair a la meua tutora, la doctora María Soler Sala els consells i l'ajuda que m'ha estat donant durant tot el procés de redacció del treball, i els ànims que em va brindar de seguir encara que fóra una tasca difícil, degut a la poca bibliografia. També agrair-li al arqueòleg canalí, com jo, Pau García Borja, la facilitació de la bibliografia sobre les torres àrabs en les alqueries valencianes i els consells que em va donar, fent-me visitar la torre de Les Pardines en Olocau (València). Però sobre tot, he de agrair-li la seua influència per a que entrara a formar part aquest any de l'associació "El Brot" de Canals, per així col·laborar junts en els temes d'arqueologia del nostre poble.

Per una altra banda, donar-li les gràcies a la meua amiga Inma Garrido Part, ja que gràcies als seus estudis de Disseny d'Interiors, em va donar una gran ajuda per tal de realitzar les reconstruccions en SketchUp i a afegir les textures en Render, ja que jo desconeixia completament el programa. També agrair a les meues altres companyes i amigues arqueòlogues de la Universitat de Barcelona, Ainhoa Dapena, Judit García i Judit Simón, per tot el recolzament moral. Al meu oncle José Miguel Marín Bellver, per donar-me la gran part de la bibliografia necessària, donat que al ser un aficionat de la història del nostre poble, tenia més llibres ell a sa casa sobre el tema que en la biblioteca municipal.

Per acabar, agrair a l'associació "El Brot" la confiança depositada en mi per a formar part del seu equip, i per lluitar per la conservació del patrimoni històric i arqueològic de Canals. I per últim, però no menys important, agrair-li als meus pares i a la meua germana la paciència infinita davant la meua desesperació de creure que no arribaria a temps a acabar el treball i a la seua confiança depositada en mi, alçant-me els ànims i fent-me continuar avant sempre.

2. INTRODUCCIÓ.

La família valenciana dels Borja, o Borgia a Itàlia, és una de les famílies més conegudes i importants del segle XV, no sols perquè accediren al tron papal amb les figures de Alfons de Borja, amb el nom de Calixt III, o amb Roderic de Borja, conegut com Alexandre VI, sinó perquè foren uns dels grans mecenes de l'art del Renaixement i ens van deixar un patrimoni ric que ha perdurat en el temps. Deixant a banda la llegenda que els persegueix, els Borja els podem situar en els moments històrics més importants per a la corona d'Aragó i la de Castella durant el segle XV. Així, a Calixt III [fig. 26 annex], en un pontificat que tan sols va durar tres anys (1455-1458), el veiem present en l'intent de la reconquesta de Constantinoble, en la revisió del judici de Joana d'Arc, en l'excomunicació del cometa Halley, i anteriorment, com a bisbe de València a les ordres d'Alfons V el Magnànim, en el concili de Basilea. A Alexandre VI, nebot d'aquest primer, el situem durant el regnat dels Reis Catòlics, i per tant, en el descobriment d'Amèrica i a les guerres de successió de Nàpols (Batllori, 1994, 3-11; Fernández de Córdoba, 2006, 12-25; Furió, 1994, 15-34; Martínez *et alii*, 1994, 41-53).

L'empremta que varen deixar a València fou ben visible. Els Borja arriben a Roma en el moment en que el Regne de València viu el seu Segle d'Or amb pensadors com Sant Vicent Ferrer; escriptors i poetes com Isabel de Villena, Joanot Martorell, Ausiàs March, Joan Roís de Corella, Jordi de Sant Jordi o Jaume Roig; i pintors com Jacomart, Joan de Joanes o Vicent Macip. València és en aquests moments la ciutat més poblada d'Europa i una de les més riques pel que fa al comerç marítim i terrestre. Exporta ceràmiques de luxe, seda i paper. El moment d'auge en l'arquitectura i l'urbanisme, arriba a partir del cardenal Roderic de Borja, anys abans de que fóra elegit com a Papa. El primer Renaixement de la península Ibèrica, entra per València amb la Cúpula dels Àngels de la Catedral, ordenada pintar pel mateix cardenal. Artistes de tot el món venen a aquest ric regne buscant inspiració i la llibertat en les seues obres que no troben en cap altre lloc del món (Batllori, 1994, 3-11; Fernández de Córdoba, 2006, 12-25; Furió, 1994, 15-34; Martínez *et alii*, 1994, 41-53).

Però els Borja no són originaris de la ciutat de València, sinó d'un poc més avall, al sud. Alfons de Borja (Calixt III) naix el 31 de desembre de l'any 1378 a la Torreta de la vila de Canals, situada en un lloc de pas a Castella i en una part del recorregut de la Via Augusta i la Via Heràclea. És en aquesta zona on s'estableix aquesta família de caràcter feudal que són els Borja, ocupant poblacions com: Canals, Vallés, Castelló de Rugat,

Alfahuir, Llombay i Simat de la Valldigna. Però les principals capitals dels seus interessos són la ciutat de Xàtiva i el comtat de Gandia. Canals és una vila en aquests moments pertanyent a Xàtiva. Els Borja establerts en aquest lloc no tenen la rellevància dels seus parents xativins, es tracta de simples terratinents que controlen les terres del voltant. Per exemple, sabem que el pare d'Alfons, Doménec de Borja, és senyor d'unes quantes terres i propietari d'una tintoreria. Poques esperances se li donava al jove Alfons de que algun dia arribaria a seure's sobre el Tron de Sant Pere, sent tan sols el fill d'un simple terratinent. Però com bé va dir la profecia de Sant Vicent Ferrer quan el va veure per primera vegada en un dels seus viatges predicatius a Xàtiva: "Fill meu, tu arribaràs a ser Papa i em faràs a mi sant de la Església Catòlica." (Batllori, 1994, 3-11; Fernández de Córdoba, 2006, 12-25; Furió, 1994, 15-34; Martínez *et alii*, 1994, 41-53).

La motivació per a realitzar aquest treball ve donada a que Canals es tracta de la meua terra natal i des de ben xicotets en l'escola ja se'ns ha explicat la història d'aquest primer Papa Borja que va nàixer al meu poble. Conversacions amb diferents veïns i el seu desconeixement d'aquell llegat arquitectònic i patrimonial desaparegut, el palau gòtic on va venir al món Calixt III, és la principal font d'inspiració que m'ajudaren a escollir aquest tema, donat que poca gent a Canals es conscient de la riquesa del seu passat. Aquest mateix desconeixement és el que m'ha provocat diversos problemes a l'hora de buscar bibliografia per tractar aquest tema, trobant molts pocs llibres d'història local i cap que pertoqués l'evolució de la torre de Canals i la història del palau, tenint-me que basar en el passat àrab i medieval de la ciutat de Xàtiva, i en la recerca d'informació i d'intervenció del Palau de l'Ardiaca d'aquesta mateixa ciutat. Irònicament, la majoria de la informació extreta ve per dos llibres de les festes patronals de Sant Antoni Abat de Canals, un de 1994 i l'altre de 1995, on hi ha un apartat de publicacions que es va dedicar a un xicotet resumen de les intervencions arqueològiques i de restauració que es van a dur a terme en el barri de la Torre. Un dels altres problemes que m'ha plantejat realitzar aquest treball, és el meu desconeixement del programa d'aproximacions en 3D: SketchUp. Així que he hagut d'invertir molt de temps en l'aprenentatge de l'eina informàtica per tal de poder aconseguir les reconstruccions en 3D.

Per acabar amb aquest apartat d'introduccions, agrair l'ajuda de la meua tutora, la doctora Maria Soler Sala, per a la realització i desenvolupament d'aquest treball de final de grau i pels seus consells. I també agrair al arqueòleg de Canals, Pablo García Borja, per haver-me proporcionat la memòria d'excavació de 1994-1995, la qual no trobava per ninguna part fins que vaig donar amb ell, bibliografia sobre les torres en les alqueries

medievals valencianes i la seua intervenció per poder col·laborar en temes d'arqueologia en l'associació cultural "El Brot" de Canals.

3. OBJECTIUS.

La primera tasca que s'ha de dur a terme, és una recopilació de tota la informació escrita, arqueològica i bibliogràfica que hi haja sobre la torre. Per tal de fer-ho, visitarem els arxius municipals de Canals i Xàtiva, així com també les biblioteques. En el cas de la memòria arqueològica de les excavacions dutes a terme entre els anys 1993-1994 per l'arqueòleg José Manuel Martínez García, intentarem aconseguir-la per l'Ajuntament de Canals en el cas que no es trobe a l'arxiu municipal.

Una vegada complit aquest objectiu, el següent pas serà, a partir de la informació obtinguda, l'anàlisi de l'evolució de la torre al llarg del temps, des de la seua construcció en època islàmica fins la restauració de 1995. La tercera tasca, serà un estudi dels paral·lels propers que ajuden a comprendre la complexitat del lloc, tal com poden ser torres islàmiques que es conserven a la Comunitat Valenciana o palaus gòtics contemporanis al palau dels Borja de Canals. Aquesta informació la recopilarem tant a través de la recerca de bibliografia com a partir de la visita dels llocs.

Per últim, com a quart objectiu, serà la realització de les reconstruccions en 3D a partir del programa informàtic SketchUp de les diverses fases a les que hem arribat en l'estudi de l'evolució temporal, un total de quatre. Aquest material que haurem de generar, podria ser utilitzat per a una proposta d'una futura museïtzació del lloc que té amb compte l'associació de Canals en defensa del patrimoni de "El Brot".

4. SITUACIÓ GEOGRÀFICA DE CANALS.



Fig. 1. Situació de Canals mapa topogràfic Comunitat Valenciana.

Font:

<https://estaticos.efecom.com/efecom/recursos2/imagen.aspx?lVW2oAh2vjM5ju3bM0ZTM3MdEOzOkEEnQ4TcnkXVSTX-P-2bAoG0sxzXPZPAk5I-P2fU5UiAZ-P-2fmVXDOghJmNFAUYzaBg-P-3d-P-3d>

(Data de consulta: 27-05-2019)

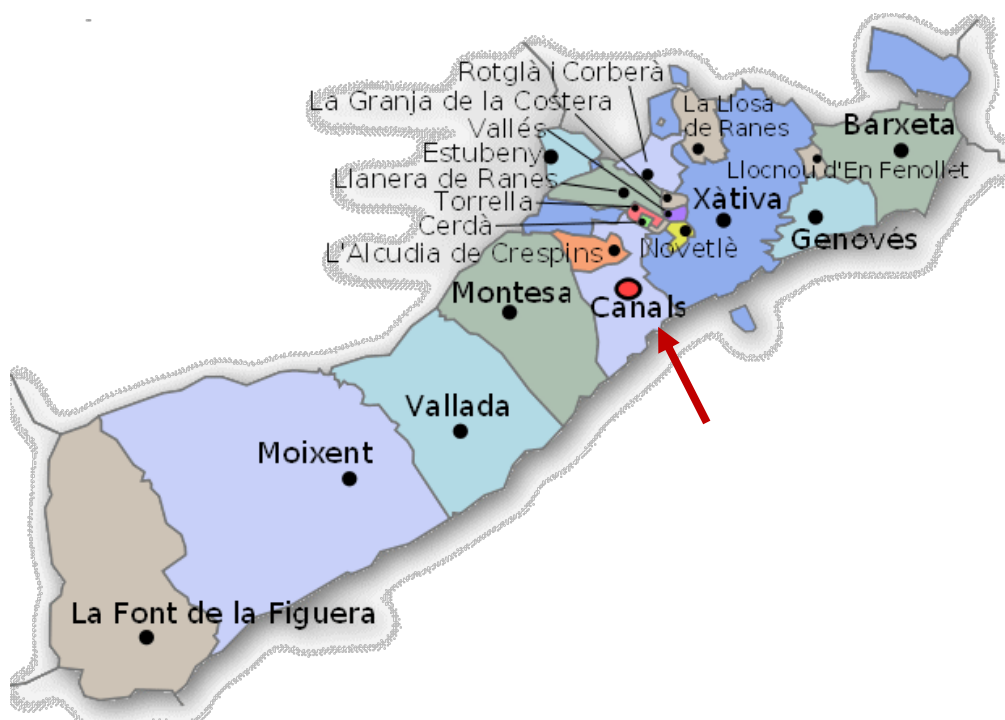


Fig. 2. Situació topogràfica del poble de Canals mapa municipis de la comarca de La Costera.

Font: https://www.ermitascomunidadvalenciana.com/logos/MapaCostera_01.png
 (Data de consulta: 27-05-2019)



Fig. 3. Mapa del terme de Canals i situació de la torre dels Borja dins la població.
 Font: Google Maps. (Data de consulta: 27-05-2019)

Canals és un poble de l'interior de la província de València situat en el cor de la comarca de La Costera. Limita per l'oest amb Castella-La Manxa, concretament amb la província d'Albacete, a l'est amb la comarca de La Safor, al nord amb les comarques de la Canal de Navarrés i la Ribera Alta, i finalment, pel sud, amb la comarca de la Vall d'Albaida i la província d'Alacant. En l'actualitat, compta amb uns 13.771 habitants. Els rius Cànyoles i el seu afluent, el Sants, travessen la població i el vall on s'estén, el de Sant Rafael, rodejat de la Serra Grossa, o també anomenada com la Serreta Bolvens, i de la Serra d'Énguera (Vila, 1994, 9-12).

El poble limita amb les següents localitats: Alcúdia de Crespins, Montesa, Aiello de Malferit, Cerdà, La Granja de la Costera, Xàtiva, Llanera de Ranes, Vallada, Olleria, Vallés i Torrella. En quant a les seues pedanies, inclou a Ayacor, que a la seua vegada comprenia la Torre Cerdà (o Torre dels Flaires). Dins de Canals, trobem dos barris, que antigament eren pobles separats i independents: La Torre, on es situa el que queda de la torrassa dels Borja, i el barri de Sant Vicent o del Secanet, on es trobava una església gòtica del segle XIII desapareguda en 1950 (Vila, 1994, 9-12).

5. CONTEXT HISTÒRIC.

5.1. Fundació de l'alqueria de Canals.

La comarca de La Costera, en època islàmica, estava composta per una sèrie d'alqueries, xicotetes comunitats rurals que es situaven en les immediacions de les ciutats (medines) en Al-Ándalus. En aquest cas, estariem parlant la de la ciutat de Medina al-Xateba, la Saetabis del romans i la Xàtiva de hui en dia. Aquestes alqueries, conformades per una o varies famílies, es dedicaven a explotar les terres del voltant, així com a les activitats ramaderes (Vila, 1994, 9-12).

Canals, va ser una d'aquestes alqueries que es va fundar al marge esquerra del riu Cànyoles. La Torre, que acabaria en anys posteriors annexionant-se als recinte urbà i convertint-se en uns dels barris, era, com el seu nom indica, una torre de vigilància islàmica per controlar el pas de mercaderies que es dirigien des del sud cap a la ciutat de Medina Al-Xateba (Xàtiva) i Balansiya (València). Se sap l'existència d'almenys un nucli, el més nombrós de la zona a excepció de Xàtiva, en Canals, en La Torre, dos en l'actual Alcúdia de Crespins, un altre en Ayacor, un altre en Annair i un més en la Torre de Cerdà. Totes aquestes alqueries es situaren en el mateix lloc de la seua fundació. La

seua toponímia delata el passat musulmà d'aquests pobles que començaren sent alqueries. Canals, que com el seu nom indica, podria vindre del terme àrab “*qanat*” degut a la geomorfologia de l'entorn, doncs es sap l'existència dels canals d'aigua i galeries subterrànies al subsòl, i més d'una casa encara conserva una entrada a aquestes anomenades “covetes” que les feien servir de bodegues i de llocs d'emmagatzemament d'aliments. La Torre, com bé indica el seu nom, s'anomenaria així per la torre de vigilància de planta rectangular que s'alçava en aquest entorn. L'Alcúdia de Crespins, en aquesta època és anomenada com la Torre de l'Alcúdia o l'Alcudieta. El terme “*al-kudia*” significa “lloma, turó o tossal”. Una de les teories, és que l'elevat lloc on es va fundar el primer nucli de població li va donar aquest topònim. El primer nom de Torre, és degut a que també hi hauria l'existència d'una altra torre de vigilància de semblants característiques a la de Canals. Pel que fa a Ayacor, la seua morfologia és una mica més complicada i encara no es sap amb exactitud d'on podria vindre aquest topònim. Però a partir de diccionaris on es recopilen la principal toponímia àrab d'Al-Àndalus, podríem fer una aproximació. Les possibilitats que més concorden a la situació d'aquesta alqueria, serien les següents: podria vindre de la paraula “*ayanna*” que significa “horts”; de “*a'yun*” que vol dir “fonts”; de “*ayräf*” que significa “mota o turó”; o pot ser de “*ayzä, yaza*” que vol dir “ramats”. Aquests noms són els que més concorden amb l'alqueria d'Ayacor, que possiblement seria una zona d'horts o de pastura de ramats, o pot ser es referia al lloc elevat en el que es situa, prop d'un barranc (Vila, 1994, 9-12; Pocklington, 2016, 233-312).

Passem a parlar de Annair, on el seu topònim està més estudiat, doncs es sap que prové del terme “*an-nawä'ir*”, del qual, el seu significat és el de “nories”. Podria ser que degut a la seua proximitat al riu Cànyoles, aquesta alqueria esdevindria en un lloc on l'activitat econòmica principal seria la de molins, relacionats amb la producció de farina o de paper, situats al marge del riu. Per últim, la Torre Cerdà, de nou tindria aquest topònim de torre, que com La Torre de Canals o l'Alcúdia de Crespins, com hem parlat abans, podria venir del seu lloc elevat sobre el terreny o per la presència d'una d'aquestes estructures de vigilància (Pocklington, 2016, 233-312).

La història de la fundació de l'alqueria de Canals hem de lligar-la a la història de la ciutat de Xàtiva. En època ibèrica aquesta ciutat ja era un assentament organitzat, conegut amb el nom de *Sait*, pertanyent a la zona denominada Contestania, i que disposava d'un comerç actiu i emetia moneda pròpia. D'aquest passat iber trobem les restes que hi ha al castell menor, on es trobaria el poblat original. La romanització es va

iniciar en el segle II a.C., en el que *Saitabi* va florir i va encunyar moneda pròpia. Fou elevada a la categoria de municipi romà amb el nom de *Saetabis Augusta*, en honor a l'emperador Octavi César August. Entre Canals i Ayacor trobem dos viles romanes d'aspecte rural que no han estat excavades i una làpida trobada al barri del Secanet o de Sant Vicent. Durant tota l'època romana, Xàtiva fou un important nus comercial, al estar situada al peu de la Via Augusta, que anava de Roma a Cadis, i fou coneguda en l'Imperi per la producció de lli i la fabricació de tèxtils. Les restes de la ciutat, però, tot just són visibles, ja que les seues pedres es reutilitzaren per a construir edificacions en el casc actual, i les restes dels solars foren un objecte d'intensa ocupació agrícola. Encara que es conserven més d'una dotzena d'aljubs d'aquest període. Durant el Baix Imperi, *Saetabis* es va convertir en seu episcopal i els seus bisbes assistiren als concilis de Toledo. En la Hispania visigoda va continuar sent seu episcopal de la Església Catòlica, sufragània de l'Arxidiòcesi de Toledo que comprenia l'antiga província romana de Cartaginense en la diòcesis d'Hispania. D'aquest passat trobem la ermita hui en dia anomenada per Sant Feliu, una de les esglésies més antigues de València, situada a la falda del Castell, que es va alçar sobre les restes de l'antiga catedral visigòtica. Aquest fet pot explicar l'estrany fet de la portada romànica, ja que aquesta ermita va ser reconstruïda en 1265 per ordres del rei Jaume I, coincidint amb l'expansió del gòtic. Trobem també a Canals una església denominada com romànica, coincidint en aquest fet de la reconquesta del rei d'Aragó a meitats del segle XIII, el que ens du a pensar que a Canals ja existia un xicotet assentament visigot (Vila, 1994, 9-12).

Després de la conquesta musulmana en l'any 711, la ciutat es va denominar com *madina Sātiba* (Medina Xàtiba). Durant aquest període es van fortificar els castells i la ciutat va guanyar importància com a plaça forta. De fet, el geògraf al-Idrisi (segle XII) lloa la bellesa i solidesa dels castells de Xàtiva. Va pertànyer primer al regne de Toledo per a passar després al de Còrdova. Fou part després del d'Almeria, del de Dènia i finalment del de Múrcia. A principis del segle XII era cap d'un xicotet estat musulmà dependent de València que abastava des del riu Xúquer pel nord fins Biar pel sud. *Xàteba* va destacar així mateix per ser la pionera de la fabricació del paper en Europa Occidental, amb una primera fàbrica documentada, la d'Abú Massaïfa (Vila, 1994, 9-12).

La fundació de l'alqueria de Canals i de les alqueries dels voltants anteriorment citades, ve lligada a la fundació de la ciutat musulmana de Xàtiva, quan els nous pobladors sarraïns ocupen zones rurals per poder conrear la terra i poder pasturar els seus ramats. Les restes d'aquest passat islàmic que hi trobem a Canals són, com ja hem dit, la

torre de vigilància, hui en dia anomenada com la Torre dels Borja, una *maqbara* (necròpolis) descoberta en les excavacions arqueològiques de 1994-1993, situada al voltant d'aquesta torre, i diversos fragments ceràmics trobats en aquest mateix lloc (Vila, 1994, 9-12).

5.2. Repartició cristiana del territori.

“Agafem fins a 30 cavallers, que no hem vist mai Xàtiva i la volem veure. I vam anar allà. I pujant a aquell turó elevat que hi ha prop del castell, vam veure des d'ell l'horta més bonica que mai en vila ni castell algun haguérem vist, puix descobríem a bon segur més de dos centes cases de camp, les més belles que trobar-se pogueren, així com les alqueries que hi ha al voltant de la mateixa, belles també i en gran número; divisant a la par el castell, que és de molt noble aspecte i domina a tota la vega. Lo nostre cor es va omplir de goig i alegria en aquell instant...” Crònica de Jaume I (Vila, 1994, 12).

Després de la conquesta de València per part del rei d'Aragó, Jaume I, en 1238, i més tard la conquesta de Xàtiva, en 1244, els nous pobladors aragonesos i catalans ocuparen les alqueries abandonades pels sarraïns. En Canals la repoblació va poder realitzar-se mitjançant un establiment promogut pels propis senyors, que instal·laren ràpidament un grup de famílies aragoneses. D'una manera o altra, la documentació posterior ens dona a conèixer la bàsica continuïtat dels antics pobladors sarraïns en L'Alcúdia i la Torre fins l'expulsió de 1609, mentre que en Canals la població bé va poder ser majoritàriament cristiana des dels primers moments de la conquesta, relegant a la població autòctona cap a Montesa, L'Alcúdia o la Torre (Vila, 1994, 12-23).

L'alqueria de Canals passa ser una vila cristiana que depèn econòmicament de la ciutat de Xàtiva, la segona més important del nou Regne de València, declarada com a ciutat en 1347 pel rei Pere IV. El mateix passa amb les alqueries mencionades en l'apartat anterior. En el cas d'Ayacor i la Torre de Cerdà, les mesquites rurals són consagrades i es converteixen en xicotetes parròquies. Sabem que una de les entrades de la mesquita d'Ayacor es tapia i es fa una nova entrada al nord, i que el minaret es converteix en el nou campanar a part de realitzar altres funcions, ja que possiblement siga el campanar que més es veu des de qualsevol punt del vall de Sant Rafael de la comarca de La Costera. És per això que serveix com a un punt entremig per a que el castell de Xàtiva es

comunique amb els castells de Vallada i Montesa a través de senyals de llum (Vila, 1994, 12-23).

Pel que fa a Canals, la població al voltant de la plaça del soc (mercat) o de la Presó, va augmentant el seu número de cases fins annexionar-se amb el barri de Sant Vicent o del Secanet, convertint-se en un únic nucli. El barri de la Torreta encara segueix separat de la resta, esdevenint en una espècie de raval. És al segle XIII quan comencen les obres per transformar l'antiga mesquita en una església. Així, els habitants contaràn amb dues parròquies: la primera, la més antiga del segle XIII, consagrada a la Santíssima Sang, utilitzada en la Guerra Civil com escorxador i enderrocada en 1950; i la segona, la de nova construcció, consagrada en un principi als Sants de la Pedra, Abdó i Senén, ampliada al segle XVII, i després dels terratrèmols del segle XIX, consagrada a Sant Antoni Abat (Vila, 1994, 12- 23). Trobem també en la Torre una xicoteta església edificada al segle XIII o XIV (no pot considerar-se una capella u oratori privat en tal època), coetània al palau gòtic que es construís al segle XIV, que per la negligència dels senyors locals o potser per l'escàs nucli de cristians, es va incorporar de fet a la parròquia de Canals i a principis del segle XV va iniciar un fort deteriori, trobant-se semiderruïda en 1435 quan el secretari del bisbat de València concedeix indulgències per a la seua restauració. Pel que fa a l'església del segle XIII [fig. 27 annex], hi ha molta discussió, ja que mentre alguns autors confirmen que es tracta d'una església romànica, una teoria una mica estranya, ja que quan aquest art està en el seu auge, València està ocupada pels musulmans, i després de la conquesta de Jaume I, el rei aragonès porta amb ell l'art gòtic, l'estil artístic que defenen uns altres investigadors. Per tant, aquesta parròquia de la Santíssima Sang, o bé és d'origen visigot i consagrada de nou al segle XIII com l'església de San Feliu de Xàtiva, o bé és gòtica. Un dada que serà difícil de saber ja que en 1950 fou enderrocada i es conserva poc material gràfic d'ella (Vila, 1994, 12-23).

Pel que fa a l'activitat econòmica de la vila, destaca un cultiu de secà, encara que també s'hi plantaven moreres destinades a la cria de la seda que servirien per a fer teixits, ja que Xàtiva es un dels gran monopolis d'aquest comerç de la seda. Però sobretot hem d'anomenar una gran activitat ceramista, amb la fabricació de cassoles de fang, plats, grans contenidors, gerres... Una activitat que ha perdurat fins als nostres dies, per això els canalins reben el mal nom de "Perolers". En el segle XIV també es funda l'ordre monàstica-religiosa de Montesa, en 1317 pel rei Jaume II d'Aragó. La població de Montesa es veïna de Canals. Els construeix així el gran castell de l'ordre en paral·lel a la torrassa de Canals. Això comporta a una circulació constant de persones i de tropes

militars, donat que el Gran Mestre de l'ordre s'allotja al castell i molts assumptes bèl·lics i administratius es resolen allí. Canals es troba de pas a Montesa, el que vol dir que té prou influència en el comerç de productes locals. Així mateix, també es troba en la ruta de comerç entre el Regne de Castella i el Regne de València, ja que la via més important de comunicació, travessa els voltants de la vila (Vila, 1994, 12- 23).

Les primeres referències de Canals comencen a partir de 1245, després de que el rei Jaume I resolga les apetències conqueridores d'¹Alfons X de Castella en l'entrevista de Camp de Mirra. Des d'aquest moment coneixem diverses al·lusions al lloc, la primera referència del qual és l'anotació que figura en el "Llibre del Repartiment": "*Comiti Dionisio de Ungaria: in concabium castrorum et vallium de Beho et de Ayn, turrim sive alcheriam de Canals et de Crespin, et domos in Xàtiva quas tenebat G. Bernardi et domos in Valentia, ante domos episcopi Valentie, per hereditatem francham. IX kalendas aprilis.*¹" (Vila, 1994, 12-23). Documents posteriors ens confirmen la vinguda i assentaments de l'anomenat comte Dionís, pare de la reina Violant, en Canals i la llarga permanència dels seus descendents en aquest senyoriu. Dionís va haver de morir abans del 3 de febrer de 1277 ja que amb aquesta data el rei Pere III el Gran confirmava en la persona de la seua vídua, Margarida de Cabrera, i fills: Amor (Aimerich) Dionís i Gabriel les donacions fetes per el seu pare en València, Xàtiva, Canals i L'Alcúdia. En 1301 trobem en Canals a Amor Dionís, des d'on escrivia al rei el 29 d'agost, exposant-li la seua apurada situació econòmica. L'herència de Canals, la Torre i Alcúdia va recaure en Jaume Dionís, fill de Amor, però, obligat pels seus deutes, va vendre la baronia de Canals el 13 d'octubre de 1309 a "Jaspert V, vescomte de Castellnou, noble rossellonés que preferí de servir els reis d'Aragó que el de Mallorca". Amb la citada venda i tenint en compte que Jaume Dionís moriria sense successió, va parèixer concloure la possessió dels Hongria en Canals, no obstant en 1329 el senyoriu passava als Urrea, que així mateix descendien del comte Dionís a través de la seua filla Gracia, casada amb Eiximén d'Urrea, senyor de Biota i del Bayo. Gracia moriria abans de 1302 i les seues possessions passarien al seu fill primogènit Joan Ximénez d'Urrea, però va ser el seu germà Pere -clergue- qui va haver de rebre els drets sobre la baronia de Canals (Vila, 1994, 12-23). El plet entre germans va arribar fins el Justícia de Saragossa i fou guanyat a favor del citat Pere, que ja apareix com senyor de Canals el 21 de desembre de 1329. A la mort de Pere, va haver

¹Al comte Dionís d'Hongria, per barata dels castells i valls de Veo i d'Aín, la torre o alqueria de Canals i de la Crespin i les cases que... en heretat franca. 24 de març.

d'heretar el seu germà, l'anomenat Joan Ximénez que, a més dels títols aragonesos paterns, va afegir el de senyor de Canals des de 1337. Aquest es va casar en segones núpcies amb Elvira Coronel, que li donaria un fill homònim i passaria, desgraciadament, a ser una figura crucial per a la història local, arrel de les lluites civils conegudes com la "Unió", ja que havent participat ambdós Ximénez d'Urrea en la confrontació, perderen la vida en la contesa: el pare en la batalla d'Epila (21 de juliol de 1348) i el fill poc després, sense que puguem precisar ni el lloc ni la data. Sotmesos finalment els rebels valencians després de la batalla de Mislata, Pere IV va aplicar dures penes i va confiscar els bens a N'Elvira Coronel. El 3 d'agost de 1350, el rei feia donació de Canals al seu majordom Ramón o Raimundo de Riusech, fill de l'homònim senyor d'Alcàsser, no prestant altra atenció a Canals que la que es pot concedir a un territori del que es desitja traure el màxim profit, en aquest cas cedint la propietat a Xàtiva per 95.000 sous. Pareix ser que aquesta venda comprenia també al lloc de L'Alcúdia per ser part integrant de la baronia, de la que seria segregada tot seguit, donat que les autoritats setabenses la cediren el 25 d'agost de 1353 a Berenguer de Santboi (Vila, 1994, 12-23).

5.3. Els Borja a Canals.

Es té la creença de que la Torre formava part de la "baronia" de Canals des d'un primer moment i va viure els avatars d'aquesta fins la seua venda a Xàtiva. No és per això descabellat suposar que si la ciutat va establir en L'Alcúdia a Santboi, va poder establir també en la Torre als Borja, reservant-se per a sí mateixa el domini de Canals que podria presentar més problemes en mans d' "arrendataris". Els Borja era una família radiada a la localitat aragonesa de Borja i establerta a Xàtiva. Durant el segle XIII i a les ordres de Jaume I el Conqueridor, van participar en la conquesta de València. L'escut, tan característic amb aquell bou roig, ens pot indicar el passat dedicat a la ramaderia com la seua principal font econòmica abans d'establir-se en el nou Regne. Sembla probable que haja existit un parentesc entre els primers Borja nobles de l'època de la conquesta i la branca de Gil de Borja, de la qual davalla el papa Alexandre VI. Però la història del llinatge és, de fet, la història de dues branques: una ennoblida, la de Gil Borja, i una plebea, Borja, pertanyent a la ciutadania honrada de Xàtiva. La branca noble dels Borja és ben documentada a partir del segle XIV. El nom aragonès de Roderic hi és usual al llarg de diverses generacions (La Parra, 2009, 11-18). Al documents, els seus membres són qualificats de cavallers o donzells, entrant al servei de grans llinatges valencians i

catalans (Montcada, Vilaragut, comtes d'Urgell...). Ocupen també càrrecs al govern municipal de Xàtiva, formen part del braç militar en diverses convocatòries de corts... Les seues rendes familiars s'incrementen a través de negocis crediticis, especialment per la compravenda de censals, que combinen amb una política d'enllaços matrimonial amb famílies nobles o de la ciutadania honrada del regne de València: els Escrivà, Fenollet, Pròixida i Serra. És més difícil precisar els orígens de la branca plebea de la família, és a dir, l'ascendència d'Alfons de Borja (Calixt III), que caldria buscar entre els diversos Borja no nobles que es documenten a Xàtiva als segles XIV i XV. Molts han volgut relacionar la fortuna d'aquesta branca amb la potent indústria tèxtil xativina de l'època: el pare del futur Papa, Domènec de Borja, llaurador -és a dir, propietari de terres- de Xàtiva, es probablement tintorer i formava part del patriciat urbà de la ciutat (La Parra, 2009, 11-18; Vila, 1994, 23-24).

Alfons de Borja naix a la Torre de Canals, en aquest palau construït per la seua família a mitjans del segle XIV, el 31 de desembre de 1378, l'any en que va esclatar el Cisma d'Occident. Com hem anomenat abans, el seu pare fou Domènec de Borja, el qual es dedicava en els seus temps de joventut a exercir alguns càrrecs remunerats al servei del rei, com la vigilància a cavall de la frontera del regne de València amb Castella. De la mare només es sap que es deia Francina i que el seu cognom probablement fóra Llansol o Cavanilles. Alfons va ser el primogènit d'aquest matrimoni, que va tenir quatre filles més: Isabel (mare d'Alexandre VI), Joana, Caterina i Francesca, l'única que va morir fadrina, és a dir, soltera (La Parra, 2009, 11-18; Martínez *et alii*, 1994, 41-53).

Alfons va haver de cursar els seus primers estudis a Saragossa i, com que València encara no tenia universitat, va anar a Lleida a estudiar Dret, la qual cosa corrobora que a casa dels Borja de Canals no hi havia cap títol per heretar ni possessions rústiques, ja que, en aquest cas, el primogènit no hauria tingut necessitat de dirigir el seu futur pel camí de les lletres, que era, al cap i a la fi, via d'ascens social tan incerta però menys arriscada que la més tradicional de les armes. Altres expliquen aquesta inclinació per la teologia i la carrera eclesiàstica que va seguir a continuació, a un fet diví, doncs en una de la seues visites predicatives a la ciutat de Xàtiva, el gran valencià del moment, el pare Vicent Ferrer, va conèixer al jove Alfons i va predir el seu futur com a *Sumus Pontifex* i que gràcies això, ell passaria a ser sant de l'Església Catòlica [fig. 28 annex]. Fóra una llegenda o no, ambdós auguris arribaren a ser certs (La Parra, 2009, 11-18; Martínez *et alii*, 1994, 41-53). Ja en 1408, sent batxiller en Dret, Alfons va ser designat assessor del batlle de Lleida; el 1411 va obtenir el doctorat en canons i començà a impartir classe a la

universitat on ell havia estudiat; dos anys després era doctor en Dret Civil també i el 1417 ingressava com a oficial en la Cancelleria Reial, on va ascendir molt prompte a conseller d'aquest organisme. En 1418 ja era canonge de Barcelona; aquest mateix any se li confiava la seua primera parròquia, la de Sant Nicolau, a València, i el 1420 accedia a la presidència de la Cancelleria Reial alhora que se'l designava conseller d'Estat (La Parra, 2009, 11-18; Martínez *et alii*, 1994, 41-53). Finalment, el 20 d'agost de 1429 va aconseguir cenyir-se una mitra tan desitjada com la de València, una de les més ansiejades de tota la monarquia per la quantia de les rendes. Per fi Alfons de Borja s'ordenà sacerdot, ja que en aquells temps era possible accedir a càrrecs eclesiàstics sense haver rebut els ordres sagrats. El nostre personatge es va fabricar la seua carrera fulgurant, eclesiàstica i civil, de la mà d'Alfons V el Magnànim, de qui va acabar de guanyar-se la confiança després de fer servir a fons els seus millors oficis de jurista per resoldre el Cisma d'Occident, ja que Alfons col·laborà decididament a convèncer el canonge Gil Sánchez Muñoz per tal que renunciara a la tiara que lluïa com a Clement VIII. Quan Alfons V es va disposar a la conquesta de Nàpols, es va endur amb ell al seu gran amic Borja, si bé al cap d'uns pocs anys la relació entre ambdós Alfons no sols es va refredar, sinó que va acabar estrepitosament per l'interès del clergue a defensar la supremacia pontificia per damunt de la temporal dels reis. Una actitud tan valenta i decidida li va merèixer la simpatia papal i que Eugeni IV li atorgara el capel cardenalici de l'església romana dels Quatre Sants Coronats (La Parra, 2009, 11-18; Martínez *et alii*, 1994, 41-53).

El 8 d'abril de 1455 Alfons de Borja va eixir convertit en Calixt III del conclave en què s'elegia el successor de Nicolau V. El breu pontificat de Calixt III va estar marcat per la caiguda de Constantinoble en poder dels turcs tan sols dos anys abans (1453). Aquest esdeveniment crucial, que significava obrir la porta oriental d'Europa a l'islam, va commoure les consciències del moment i va suggerir al gandià Joanot Martorell l'argument de la seua famosa novel·la, en la qual el cavaller nantès Tirant lo Blanch es disposava a recuperar la capital bizantina. En el terreny de la realitat, el flamant papa va orientar totes les seues energies a combatre l'expansió islàmica pel vell continent, i va arribar a empenyorar la seua pròpia vaixella per a finançar aquella particular croada antiturca. L'esforç va tenir la seua inesperada recompensa per què, contra tot pronòstic, el 22 de juliol de 1456 l'exèrcit papal derrotava els turcs en la batalla de Belgrad. En el seu esforç obsessiu per aconseguir recursos materials per a finançar l'empresa militar contra els turcs, Calixt III va retirar les subvencions de que gaudien fins aleshores alguns humanistes, que se'n venjaren difonent la infàmia de l'escassa afició del papa a la cultura

i titllant-lo obertament d'ignorant. No es pot dir que Alfons de Borja fóra un humanista refinat de la talla, per exemple, del seu propi successor Pius II, però això no autoritza a pensar que aquell jurista prestigiós fóra una persona inculta ni que, com a papa, es mostrara insensible als assumptes culturals, com ho demostra el fet, per exemple, que encarregara al seu confessor Cosme de Montserrat la realització del primer catàleg de la biblioteca vaticana (La Parra, 2009, 11-18; Martínez *et alii*, 1994, 41-53).

A la seua mort, el 27 de juny de 1458, Alfons V d'Aragó va deixar el regne de Nàpols al seu fill Ferrant I. Els adversaris de la corona d'Aragó oferiren el tron a René d'Anjou, comte de Provença. Calixt III va aprofitar per fer valer els drets feudals de l'Església sobre el regne, reservant a la Santa Seu l'estudi dels drets de cada ú dels pretendents. Per butlla de 12 de juliol va reclamar aquests drets i va ordenar als napolitans que no prestaren jurament a cap dels candidats. Va arribar inclòs a enviar al seu nebot Pere Lluís de Borja a lluitar contra Ferrant, reconegut com rei de Milà i Florença. Sols la mort de Calixt III el 6 d'agost, festa de la Transfiguració per ell instituïda en record del setge de Belgrad, va posar fi al conflicte. Va ser succeït per Pius II. Durant el temps que va durar el breu pontificat, Calixt III va cridar a Roma a nombrosos familiars seus, així com a un bon nombre de compatriotes. En el Col·legi Cardenalici, va donar cabuda a dos dels seus nebots, el famós Roderic de Borja, qui arribaria a ser elegit Papa en 1492 amb el nom d'Alexandre VI, i Joan Lluís de Milà i Borja (La Parra, 2009, 11-18; Martínez *et alii*, 1994, 41-53).

5.4. Abandonament del palau.

Des de 1460 amb un Onofre Borja, fins el 1506 amb Roderic de Borja, tenim constància documental de la propietat per part d'aquesta família. El 1506 Roderic de Borja, menor d'edat i últim senyor de la Torre, ven el senyoriu a la ciutat de Xàtiva, representat pel seu tutor i procurador En Francesc de Borja, cardenal i arquebisbe de Cosença. Sense cap dada respecte al segle XVII, pel que fa al segle XVIII, la primera notícia que tenim sobre l'antic palau Borja, propietat senyorial de la ciutat de Xàtiva, és de mossèn Lluís Pareja (Cebrián, 1989, 29-43):

“Oy dia se conservan muchos cimientos, y paredes del Palacio en que vivia dicho Cavallero, como Señor de dicha población; en particular la Torre que avia en dicho Palacio, según era costumbre en aquellos tiempos en todos los Palacios de Señores. (...)

Enfrente de este Palacio ay una Iglesia pequeña, que llamamos Ermita, ù oratorio publico...” (Pareja, 1978, 8-9).

Per les paraules de mossèn Pareja, sabem que el palau es trobava enfront de l'oratori, adossat a la cara Nord-Est de la torre fortificada. També es desprèn pel que diu Pareja que ja abans del 1728, data de la publicació del seu llibre, el palau es trobava en una situació ruïnosa. Possiblement aquest incident protocol·lari o d'insuficiència sumptuària, va provocar que la ciutat decidira fer obres de restauració en el palau i la torre. Aquestes obres es van dur a terme l'any 1758 i a l'Arxiu de Xàtiva es conserva l'extens i detallat expedient, el qual ofereix abundant informació sobre les característiques i distribució del palau (Cebrián, 1989, 29-43).

El 25 de març de 1847, l'ajuntament de Xàtiva vengué el palau a un particular, a En Manuel Vila Sanç, el qual s'adreçava al consistori a través d'una instància per tal de sol·licitar la cessió del palau a canvi d'un cens redimible. Aquest llaurador volia construir una casa en el seu solar, aprofitant la fusta i les teules de les seues ruïnes [fig. 29 annex]. L'ajuntament acordà acceptar la proposta el 29 de març. El 17 d'abril l'alcaldia decideix donar compte al “Sr. Jefe superior político de la provincia” i el 6 de maig se li tramet l'ofici corresponent adduint la següent argumentació (Cebrián, 1989, 29-43):

“Entre los bienes pertenecientes a los Propios de esta Ciudad se halla el Palacio titulado de la Torreta, situado en la Villa de Canals, calle de la Torreta, cuyo edificio no siendo más que un recuerdo de la época en que esta Ciudad era Señora de la Baronía de Canals, se ha descuidado durante muchos años su conservación, y se halla en el día de hoy inhabitable y en estado de completa ruina. En tal concepto, ha acudido a la Corporación de mi presidencia Manuel Vila Sanz, vecino de dicha población en solicitud de que se le venda a censo el citado edificio para construir una casa sobre su solar y con sus escombros, y la expresada Corporación, creyendo conveniente la enagenación solicitada, ya porque nada produce ni ha producido jamás dicho edificio, ya también porque no hallándose en esta Ciudad, no es fácil vigilar la conservación de los pocos restos del mismo, y se tiene noticia de que van desapareciendo, me ha dado el encargo de practicar diligencias convenientes para que se lleve a efecto dicha venta...” (Cebrián, 1989. Apèndix documental IV. Autos de remate de las obras de la Torre, y Casa de la Señoría de la Torreta de la baronía de Canales. 1758).

El departament de Comptabilitat del “Gobierno Político de la Provincia de Valencia” va donar el vist i plau a l’alienació de la finca. Al llibre d’actes de l’Ajuntament es conserva l’acta de la sessió en la qual es va pendre la decisió de desfer-se del palau. A finals del segle XIX la torre ja no conservava la teulada a quatre vessants referida en el projecte de restauració de 1758 (Cebrián, 1989, 29-43).

Al voltant de 1980, l’Ajuntament de Canals va adquirir una de les xicotetes cases que envoltaven la torre del palau, enderrocant-la, iniciant un ambiciós projecte consistent en deixar la torre exempta i procedir a la seua necessària restauració. Aleshores, va aparèixer un mur pertanyent a l’antic palau, el qual havia estat reaprofitat en bastir la mencionada casa a mitjans del segle XIX. Un angle d’aquest mur, ben a prop de la torre, és de pedra de carreu i conserva encara el salmer o arranc d’un ample arc de mig punt [fig. 30 i 31 annex], la imposta del qual fa una motllura de capitell. Aquest arc, pel que ens resta d’ell, pareix que no tenia porta i que servia per donar pas a un curtíssim call o callís a cel obert, on s’allotjaria l’escala que donava accés a la torre per una porteta de mig punt emmarcada en carreus i situada a l’altura del primer pis. Aquesta porta encara es conserva, malgrat que tapiada i amb els carreus emblanquinats a la banda de l’interior de la torre. A un racó del cementeri de Canals es conserven algunes pedres de l’altre extrem del mateix mur, així com una gran reixa metàl·lica que hi havia en dita casa enderrocada (Cebrián, 1989, 29-43).

A l’Alcúdia de Crespins, població propera a la Torre hi havia també un palau senyorial de característiques semblants al que ens ocupa, amb una torre de defensa. Fou enderrocada el 1928. També a la Torre Cerdà o Torre dels Frares (dels mercedaris de Xàtiva), hi havia un petit palau amb una torre fortificada ja desapareguda, la qual va originar el topònim, al l’igual que en el cas de la Torre de Canals. Per fer-se una idea del que eren els palaus gòtics senyorials al poblets de la comarca de La Costera, cal destacar el palau de Vallés [fig. 44 annex], magníficament restaurat pel seu propietari En Joan Joan, però sense torre, acostant-se més als models de caire urbà (Cebrián, 1989, 29-43).

6. EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA DE 1993-1994.

La Torre del Palau dels Borja de Canals va ser objecte d’una rehabilitació integral segons el Conveni entre la Direcció General de Patrimoni Immoble i l’Ajuntament de Canals. Com és habitual, el servei d’Immoble de la citada Direcció General es va mostrar favorable a documentar al màxim els edificis que han de rehabilitar-se, incloent-se en les

seues actuacions la participació d'un arqueòleg, en aquest cas la del arqueòleg medievalista José Manuel Martínez García, que va realitzar la seua comesa tant en l'excavació de l'entorn, com en el seguiment dels treballs de rehabilitació, tractant amb mètode arqueològic l'estudi de fàbriques i estructures. En el cas que se'ns ocupa es van complir plenament les premisses que tota rehabilitació ha de contemplar: un estudi detallat de les estructures aèries, per mitjà d'alçats planimètrics on es van reflectir tant les incidències cronològiques com les refeccions en la seua història. Paral·lelament es va realitzar una activitat de tipus documental, consistent en rastrejar arxius i biblioteques amb la fi d'aconseguir la documentació existent referent a l'edifici que ens ocupa i el seu entorn pròxim. Les excavacions arqueològiques, dutes a terme en els espais lliures que rodejaven la torre, varen contribuir en gran manera a entendre l'origen, l'activitat constructora i l'evolució cronològica del lloc. Els treballs de camp es realitzaren en els espais hàbils després de l'enderroc dels immobles adossats a la torre. Aquests es desenvoluparen en tres fases: en la primera es va sondejar l'únic solar existent en la plaça en aquells moments, situat en el carrer Victoria, i en les dues següents la totalitat del subsòl que rodeja a l'estructura, lliure d'edificis (Martínez, 1995, 1-16).

6.1. Primera fase (febrer-març de 1993).

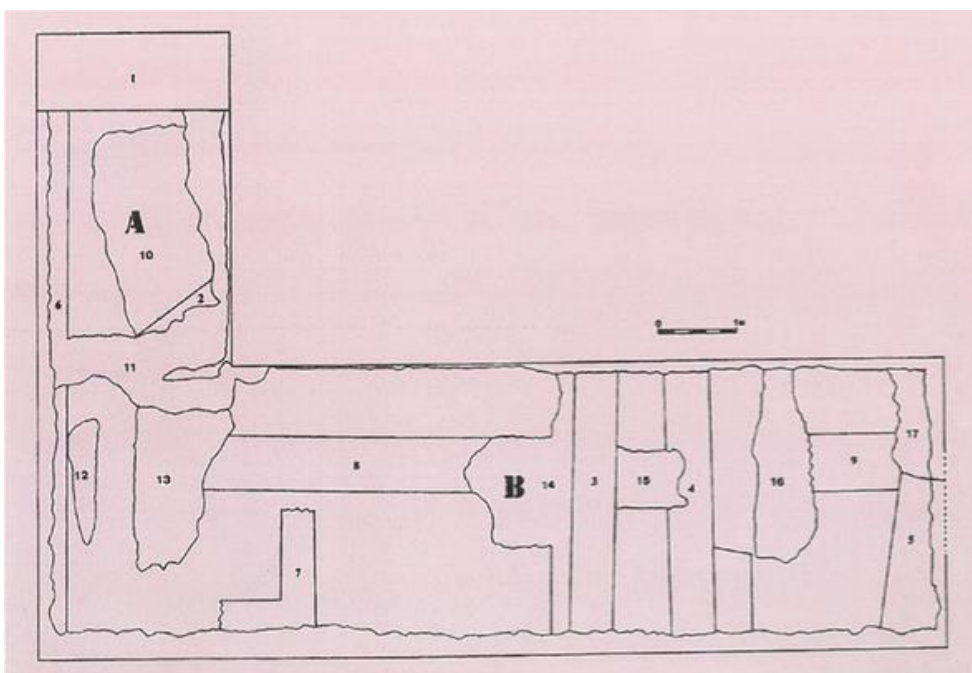


Fig. 4: Planta de la zona sondejada en 1993.

Font: Memòria d'excavació José Manuel Martínez García. 1993-1994. Annex 1.

Durant els dies 14 de febrer al 9 de març de 1993 es varen dur a terme una sèrie de sondejos arqueològics encaminats a descobrir algun element que donara llum sobre l'origen i evolució temporal del lloc, objecte d'estudi. Comptaren, per a les feines de camp, amb la plena col·laboració de l'Ajuntament de Canals, qui, a través de la Conselleria de Cultura, va proporcionar tota la infraestructura i mà d'obra necessària per dur a bon terme les tasques d'excavació (Martínez, 1995, 1-16).

Els sondejos arqueològics es realitzaren en un solar situat entre la torre i el carrer Victoria, lloc on fins feia poc s'ubicava un immoble, que, després del seu enderroc va aparèixer, a la cantonada d'una paret mitgera, un brancal de carreus i l'inici del desenvolupament d'un arc de mig punt, corresponent a l'enderrocat Palau dels Borja. L'interès arqueològic que presenta el lloc és indubtable, al comptar amb dos elements diferencials -torre defensiva i palau-, tant en el seu origen com en la seua funció, que no obstant arriben a conèixer des d'època baix medieval fins la demolició del palau, ja en el segle XIX. La torre estava oculta en les seues tres quartes parts pels immobles adossats a la mateixa, encara que el que restava del seu alçat es podia apreciar des del citat solar del carrer Victoria, observant-se, en la seua base, el potent talús de maçoneria, la meitat d'una porta de carreus rematada amb un arc de mig punt i les característiques de la fabricació dels seus murs, tapies d'encofrat de morter de cal, amb abundants còdols, si bé presentava en el seus paraments i cantonades reparacions posteriors a base de rajoles disposades a soga (Martínez, 1995, 1-16).

Partiren de la hipòtesi d'assignar-li un origen islàmic a la torre, com a element de defensa d'una alqueria fortificada, tipus d'hàbitat rural dispers que s'estenia per tot el *Sharq al-Andalus*, territori corresponent a l'actual Comunitat Valenciana. Així doncs, i com a punt de partida per a posteriors investigacions, era imminent l'enderroc dels immobles adossats a la torre i la possible excavació en extensió dels seus solars per a oferir una primera aproximació en base a elements estratigràfics, ceràmics i estructurals, que van indicar les pautes a seguir en un futur, per establir la seqüència temporal i espacial del lloc en qüestió (Martínez, 1995, 1-16).

Els sondejos afectaren a la totalitat del solar que ocupava l'immoble demolit del carrer Victoria, en forma de L, el costat menor del qual, que denominaren Sector A, es situava longitudinalment a la base de la torre, i el major, Sector B, paral·lel al carrer. Els resultats obtinguts foren els següents (Martínez, 1995, 1-16):

La torre s'assenta sobre un potent mur de cimentació d'1 m. d'amplada i 0'60 m. d'altura, que es recolza directament sobre l'argila del terreny. Un primer i similar nivell

constructiu -soleres de morter de cal i murs 8 i 9- apareixen al llarg de tot l'espai excavat, després d'aclarir la capa de runes procedents de la demolició del immoble allí ubicat. Fou difícil precisar la seua cronologia, si bé pogueren llançar una hipòtesi, a falta d'excavar un espai major, que podria correspondre al moment en que es duren a terme les obres de reparació del Palau, en el segle XVIII. Aquesta afirmació pot ser, en principi, corroborada per l'aparició del conjunt de ceràmiques que formaven part de la preparació de solera 16, a la mateixa cota i de similar característiques a la resta de soleres. En aquesta època, segle XVIII, s'inseriria l'arc de carreus i es construiria el mur que parteix d'ella. Per sota del nivell del segle XVIII, apareixen una sèrie de murs, transversals a l'espai excavat i que s'internen en el flanc del mateix, el que ens indica que és un tipus d'hàbitat preexistent, que provisionalment establiren en època medieval islàmica, corresponent a estructures d'hàbitat d'una possible alqueria allí ubicada, (murs 2 i 5) o a dependències del palau (murs 3, 4, 6 i 7) anteriors a la seua reestructuració, de les que la torre, en ambdós casos, seria l'element defensiu (fig. 4 text). A partir d'una profunditat mitja de 0'80 m., en el lloc excavat, apareix l'argila dura del terreny, sense indicis de construccions anteriors (Martínez, 1995, 1-16).

En quant al material ceràmic, aquest ens indica dos moments diferenciats en el temps. En primer lloc, la presència islàmica del lloc a partir del segle XII, una posterior ocupació cristiana, en la segona meitat del segle XIII, i una consolidació del habitat en el segle XV, a jutjar per fragments de pisa daurada, coetanis a la vida dels Borja en el seu Palau (Martínez, 1995, 1-16).

6.2. Segona fase (juliol-novembre de 1993).

Una sèrie d'immobles adossats rodejaven la torre abans d'aquesta intervenció. L'activitat de l'arqueòleg medievalista, José Manuel Martínez García, en aquest cas, va consistir en realitzar un seguiment diari de les obres de demolició amb la fi de detectar algun element arquitectònic reutilitzat en estructures modernes o traces constructives anterior als edificis. Es va procedir a desmuntar en primer lloc l'immoble núm. 38 del carrer Calixt III, que constava de planta baixa, corral, primer pis i terrassa. En la planta baixa es va descobrir una escala, oculta per un envà, que originalment accedia al primer pis. En el citat corral es va desmuntar un paviment, de cement, i va aparèixer una base gruixuda de pedres de maçoneria sobre el que s'assenta el talús de la torre. Posteriorment es va portar a terme l'enderroc dels dos immobles restants, que requeien a la placeta on

desembocaven els carrers Victoria i Forn, d'estructura similar a l'anterior, amb planta baixa, primer pis i terrassa. Una vegada aclarit d'immobles l'espai que rodejava a la torre, es va procedir a intervindre en aquesta última en els solars d'aquells (Martínez, 1995, 1-16).

Ocultada en les seues dos terceres parts pels citats habitatges, es va procedir a habilitar el seu accés original del segle XIV, a través del primer pis de la casa núm. 38 del carrer Calixt III, desmuntant un envà que el cegava, descobrint completament l'arc de mig punt de carreus que constituïa la porta. Així mateix es va enderrocar un bany que ocupava la meitat del espai interior, a l'altura de la primera planta. Al picar el arrebossat de guix, va aparèixer la cara interna del mur, molt degradada, observant-se la seua fabricació de tàpia i l'altura de les tapies, 0'90 m., corresponents a 2 colzes musulmans *ma'muni*. Posteriorment, i en recerca de paviment original, es va excavar una capa de 0'30 m. d'enderroc modern, apareixent a 2'85 m. de la porta de morter de maçoneria de 0'30 m. d'amplada i 0'20 m. d'altura revocat de guix, que dividia transversalment l'espai en dues parts i s'assentava sobre les restes d'un possible paviment d'aquest material, desaparegut en la resta de l'estància. Establiren la seua cronologia en el segle XIX. Després d'aclarir la capa de runes que el cobria, va aparèixer als 0'5 m. de profunditat un emmacat de còdols de riu, de mida mitjana, possible preparació del paviment original desaparegut. Després de realitzar una sèrie de cates en la superfície de la primera planta, amb la fi de conèixer les característiques del subsòl, observem que l'espai es dividia en dues parts diferenciades. La primera, des de la porta de carreus fins l'interior, de 3 m. de longitud per 5 d'amplada, estava constituïda per un farcit de còdols i morter de cal, de gran duresa, farcit que massissava l'assentament de la torre fins la seua base. En l'angle nord apareix la boca d'un túnel, farcit de runes. En la segona, al fons de l'espai, s'allotjava un basament al que es descendia per una escala allotjada en el mur sud-oest, desaparegut però amb incisos d'haver existit. Consistia en un espai tancat, amb les parets fabricades amb rajoles i volta de mig canó, que va funcionar com traster dels habitatges confrontats al que s'accedia per vans practicats en el talús. Alliberada la torre dels immobles que l'ocultaven, coneixerien el deficient estat del talús, inexistent en quasi tota la totalitat del seu traçat, així com el mur perimetral de càrrega, d'1 m. d'amplada, també desaparegut en part (Martínez, 1995, 1-16).

Després de l'enderroc dels immobles adossats a la torre també es va procedir a l'excavació del subsòl. Per raons metodològiques dividiren l'espai en dues zones. La Zona I, solar del núm. 38 del carrer Calixt III, comprenia els sectors A, B, C, D i E (fig.

6 text), corresponents a espais definits per línies de mur, després de desallotjar una capa de runes de 0'30 m. de gruix. En els sectors D i E s'ubiquen pous d'aigua, el núm. 3 en el primer, i els 1 i 2 en el segon. A aquesta profunditat apareixeria un conjunt de murs de maçoneria i morter de cal, que consideraren de cronologia moderna, segle XVIII, que s'assentava bé sobre altres, temporalment anteriors o directament sobre grava del terreny. A partir dels murs citats en primer lloc, i com farcit dels espais que s'anaven configurant va aparèixer una capa de runes de 0'50 m. d'espessor per donar pas a altra de sorra de riu, que segons els llocs variava de 0'50 m. a 0'75 m.. Finalment, l'últim estrat el constituïa una nova capa de còdols. Una sèrie d'enterraments va aparèixer sobre aquesta última i coberts per l'anterior [fig. 32 annex]. Els esquelets, els quals eren 7, es distribuïen de la manera següent (Martínez, 1995, 1-16):

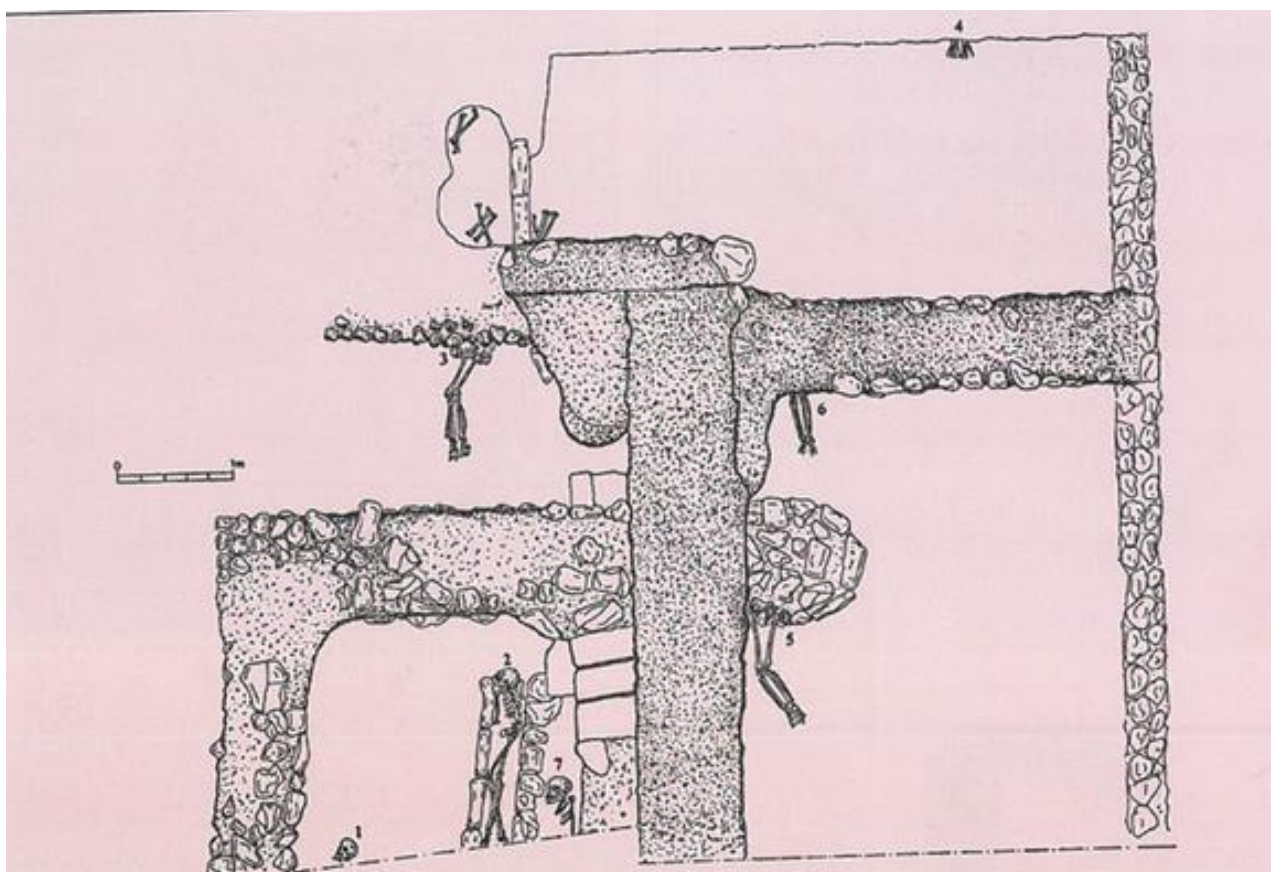


Fig. 5: Planta de la necròpolis islàmica.

Font: Memòria d'excavació José Manuel Martínez García. 1993-1994. Annex 2.

- Sector A: el núm. 5, del que es conservaven les extremitats inferiors, descansava en una capa de sorra i la pelvis, sobre la primera filada de pedres

de maçoneria d'un mur. Del núm. 6, possiblement complet, només s'apreciaven les extremitats inferior, internant-se en la resta d'un altre mur.

- Sector B: un únic esquelet, el núm. 4 s'introduïa sota el mur perimetral de la torre. La seua posició era en decúbit lateral dret, disposat en un sòl arrebossat en morter de cal. El buit posseïa una amplada de 0'30 m., una altura de 0'40 m. i una profunditat de 2 m.
- Sector C: de l'esquelet núm. 1 sols va aparèixer el crani, mirant a la dreta, encara que possiblement la resta s'introduïa en el mur contigu. Els núm. 2 i 7 posseïen un enterrament definitiu. El primer delimitat per blocs de pedra, estava cobert per lloses i es situava en posició de cúbit lateral dret. El segon delimitat també per murs en el seus flancs, s'internava en el tall nord del sector.
- Sector D: de l'esquelet núm. 3 sols s'apreciaven les extremitats inferior, internant-se la resta en el mur contigu.
- Sector E: apareixerien una sèrie d'ossos sense connexió anatòmica.

(Martínez, 1995, 1-16)

A falta d'un estudi complet sobre la disposició dels esquelets, la seua distribució espacial i característiques de les deposicions, provisionalment establiren que es tractava d'una necròpolis residual, de la última època islàmica, quan les estructures en que es distribueix havien perdut la funció com a tals, davant la conquesta cristiana o bé immediatament posterior a aquesta (Martínez, 1995, 1-16).

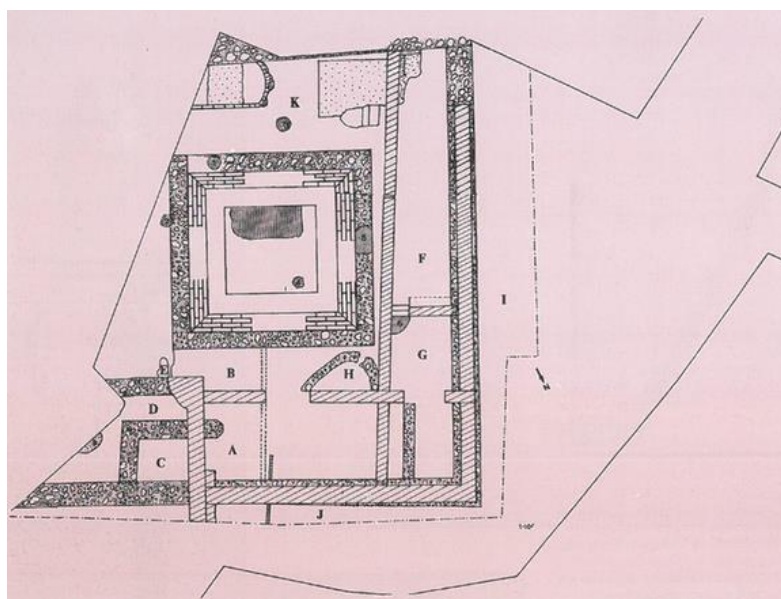


Fig. 6: Evolució cronològica del lloc i edificis que el componen.
 Font: Memòria d'excavació José Manuel Martínez García. Annex 3.

Pel que fa a la Zona II, ocupa l'espai existent al nord-oest de la torre. La constitueixen els sectors F, G, H, I i J (fig. 6 text). Alçats els paviments dels habitatges enderrocats i la capa de runes de preparació d'aquells, d'aproximadament 0'40 m. d'espessor, procediren, com en el cas anterior, a excavar per sectors l'espai hàbil (Martínez, 1995, 1-16):

- Sector F: espai rectangular entre el mur perimetral de la torre i el de la façana de les cases que recauen a la placeta (carrers Victoria i Forn). Després de la capa de 0'40 m. de runes apareix una altra, de 0'30 m. d'espessor, de terra compacta, argilosa, amb cendres, carbons i exclusivament ceràmica islàmica comuna de cuina i toves cremades. Després d'aquesta, la terra argilosa natural del terreny. Així mateixa s'apreciava l'interior d'un mur d'1'20 m. d'amplada, de maçoneria, que s'assentava en la línia de façana. El sector tancava al nord-est per un mur modern (segle XVIII) junt al que apareixerien escales, accés al sector G.
- Sector G: contigu a l'anterior. Els murs que el configuraven revocats de morter de cal i la capa de runes que el farcia posseïa una potència d'1'10 m., trobant-se ceràmiques de cuina vidriada del segle XVIII, teules i toves. Evacuades totalment les runes va aparèixer a la mateixa cota que el sòl natural del terreny, d'argila, un pou (núm. 6), en l'angle sud, engegat amb runes i ceràmiques similars a les aparegudes en la capa superior. Una escala amb dos escalons conservats descendia fins l'espai inferior. Consideraren a aquesta estructura com una espècie de bodega d'època moderna (segle XVIII).
- Sector H: es tracta d'un espai entre el mur perimetral de la torre i una altra estructura muraria, restes del Palau, en el que va aparèixer un muret per sota aquesta, possiblement d'època islàmica.
- Sector I: ocupa part de la citada placeta, exterior a la línia de façana, limitat al sud per aquesta. És un espai farcit de runes fins a una profunditat d'1'80 m., en el que apareixerien pedres, teules, rajoles i ceràmiques comunes i de cuina del segle XVIII. En la segona capa de terra, més compacta, de 0'50 m. de gruix, es van extreure fragments ceràmics d'època cristiana (escudelles de pisa daurada, plats decorats amb blau cobalt d'ús comú) i islàmiques (comunes decorades amb manganés, vidrats i ataïfores vidrats en verd turquesa). Assentava aquest estrat en un emmacat de pedres, fruit de l'enderroc del mur,

de 0'15 m. de gruix, amb ceràmiques similars a les descrites anteriorment, per donar pas a un terreny argilós natural, estèril.

- Sector J: situat a l'est de l'anterior, farcit igualment de runes, ceràmiques vidrades modernes (segle XVIII), cristianes i islàmiques en complet desordre, teules, rajoles, pedres de mida mitjana, amb un gruix d'1'10 m. i una altura d'1'30 m. que s'assenta sobre un llit de grava de riu. Apareix també un mur de maçoneria, en angle amb el del Sector F i de similar característiques. (Martínez, 1995, 1-16)

En els sectors I i J de la Zona II va aparèixer un mur d'1'10-1'20 m. d'amplada i una altura de 2'10-1'30 m. respectivament, fabricat amb maçoneria i morter de cal, amb filades regulars i paral·leles que creien que constituïa el cercol islàmic que protegia a la torre islàmica. Sobre ell, i en ambdós sectors s'assentaren posteriorment elements de murs, tant en el segle XIV com en el XVIII. El gran desnivell existent entre el seu assentament i el terreny circumdant es deu a un fossat existent en època medieval islàmica, encegat de runes posteriorment. D'època cristiana s'aprecia una reparació, per possible enfonsament i la utilització de carreus cantoners, sobre els que existia un mur de carreus corresponent al Palau que es va desmuntar, al enderrocar-se un immoble ubicat en aquest lloc. Les refeccions i reparacions també s'aprecien en el costat corresponent al Sector J, on va aparèixer una atarjea de desguàs del segle XVIII (Martínez, 1995, 1-16).

Del conjunt de ruïnes exhumades es pogueren establir dos moments constructius diferenciats temporalment. Les estructures corresponents al Palau han sigut considerades com del segle XVIII, després les obres que afectaren a la seua estructura, en uns casos respectant la seua traça original del segle XIV-XV i en altres remodelant l'espai i inserint elements de nova planta (Martínez, 1995, 1-16).

En la primera planta de la torre, i després d'excavar la seua superfície, sota el buit d'una escala moderna que accedia a la segona planta, va aparèixer la boca d'un corredor que descendia, trobant-se totalment farcit de runes modernes i d'època medieval. Les seues parets i escalons estan fabricats amb rajoles, amb volta de pedra plana, i comunica amb el pou núm. 5. D'aquesta última part un tram de 9 m. de longitud, excavat en argila roja i dura del terreny, desemboca en el pou núm. 3 del Sector D, Zona I. Aquest pou 3 funciona com a distribuïdor d'altres dos túnels, el 2 i 3. El primer, de 7 m. de longitud acaba en un espai circular en el que s'aprecien espais menors, possiblement contenidors de gerres. El segon de 37 m. de longitud es va deixar sense excavar. Els túnels 1 i 2 s'excavaren totalment, aclarint els seus farciments, entre els que apareixerien ceràmiques

cristianes i islàmiques. En les parets, i a trams regulars, es descobriren fornícules corresponents a l'allotjament de llums d'oli (Martínez, 1995, 1-16).

Provisionalment s'establiren tres moments diferenciats en el temps. D'època islàmica consideraren a l'estructura principal, la torre, i als basaments definits com a túnels. Així mateix, el mur perimetral de defensa, amb un possible fossat, i a les estructures de la Zona I. Crida l'atenció en aquesta zona, la capa de sorra i grava de riu, producte de possibles avingudes, i que no apareix en la Zona II. Del Palau medieval i la seua evolució posterior, els murs del qual, en uns casos s'assenten sobre altres preexistents d'època islàmica o es construeixen de nova planta, posseïm un conjunt d'almenys dues dependències en forma de L, les característiques del qual estan per establir. Així mateix, i després d'una primer consideració sobres les ceràmiques aparegudes, ens ofereixen una evolució cronològica els començaments del qual pareixen donar-se a finals del segle XI, com una forta presència de produccions del segle XII (gerres, olles, càntirs, ataïfores i escassa en el XIII). D'època cristiana abunden ceràmiques comunes i de luxe dels segles XIV i XV (decoracions en blau cobalt i pisa daurada). I finalment, una mostra desdenyable de recipients llisos o vidrats d'època moderna (segles XVI, XVII i XVIII). Al concloure aquesta segona fase d'excavacions encara faltava per enderrocar l'immoble que s'adossa a la torre per la seua part sud i excavar l'espai corresponent. Això va permetre conèixer un altre accés a l'estructura original que consideraren l'original (Martínez, 1995, 1-16).

6.3. Tercera fase (març-abril 1994).

En el solar de l'immoble que s'adossava a la torre en la seua part sud (Sector K) va aparèixer, en la mitjanera dels habitatges adjacents, el sòcol de maçoneria del mur perimetral (cèrcol o muralla), que recorria, paral·lel al aquest costat de la torre, l'espai que ens ocupa. Així mateix es va trobar l'angle amb el parament oest, en l'encontre del qual s'elevava 6 m., formant part de la paret mitjanera de la casa contigua. En aquesta zona es va constatar l'existència d'un primer nivell modern, corresponent al segle XIX-XX. Per sota d'ell, en l'extrem sud-oest, i després de buidar una capa de 0'30 m. de runes, va aparèixer un paviment de morter de cal associat a un abocador de planta semicircular, amb les parets de rajoles disposades a soga, reblit en la seua totalitat amb cendres, carbons, suports de forns utilitzats en la cocció de terrisseria i olles de cuina del segle XVIII. De la mateixa època i en el extrem sud-est va aparèixer el mur posterior del palau

adossat a la muralla, amb el que es completava la seua planta i recorregut. D'època medieval cristiana exhumaren, per sota de l'estructura citada anteriorment, els murs que conformaven l'angle d'una habitació pavimentada amb morter de cal. D'època islàmica i associada al últim nivell de l'excavació descansaven, en la zona oest, dos esquelets orientats al sud, en mal estat de conservació, que es veieren afectats per posteriors remocions. Així mateix, una cova, similar constructivament a les ja aparegudes, però de planta rectangular i sense connexió possible amb ninguna d'aquelles, reutilitzada amb funció de magatzem, ja en el segle XX (Martínez, 1995, 1-16).

En la zona est, i corresponent al mateix nivell cronològic, a una profunditat similar a l'assentament del càrcol es va descobrir un revestiment de pedres soltes, producte d'enderrocs, amb gran quantitat de ceràmiques islàmiques comunes, entre les que destacaven fragments d'olles de cuina. Així doncs, amb el recorregut i característiques del càrcol descoberts en aquesta zona pogueren aproximar-se, junt a les dades obtingudes en els sectors excavats anteriorment, a un coneixement, encara que parcial, definitori de l'espai: una potent i elevada torre central d'època islàmica, amb la possible funció de control del territori circumdant, protegida per una forta muralla amb sòcol de maçoneria, sobre el que es recolza una obra de tapia, revocada per ambdues cares amb morter. Entre les dues estructures, una zona lliure o albacar, ocupat posteriorment per habitacions adossades al càrcol, sobre tot en el front nord, i posteriorment en uns moments pròxims a la conquesta cristiana, una utilització com a necròpolis, quan el lloc es trobava en franca decadència (Martínez, 1995, 1-16).

7. METODOLOGIA ARQUEOLÒGICA EMPRADA PER A LES RECONSTRUCCIONS.

Per assolir els objectius plantejats, vam iniciar el nostre treball realitzant una activitat de tipus documental, consistent en rastrejar arxius i biblioteques amb la fi d'aconseguir la informació existent referent a l'edifici que ens ocupa. Aquesta recerca no va donar molt bon resultat, donat que vam trobar molts pocs llibres que parlaren del Palau dels Borja i la Torre de Canals, només dos llibres d'història local. Per sort vam poder localitzar la memòria de les intervencions arqueològiques d'excavació i rehabilitació, realitzades durant els anys 1993 a 1995, per l'arqueòleg José Manuel Martínez García, i amb un document conservat a l'Arxiu Municipal de Xàtiva (AMX) sobre la restauració realitzada al Palau en el segle XVIII.

Finalment, hem elaborat quatre reconstruccions de la torre, cadascuna d'elles corresponents a una fase constructiva:

- 1) Per poder realitzar la primera, iniciarem una tasca documental, consultant principalment llibres que tractaren sobre les torres àrabs en les alqueries valencianes, concretament el de Pablo Rodríguez Navarro, i la memòria d'excavació de José Manuel Martínez García. Seguidament realitzarem una sèrie de comparacions amb diverses torres de vigilància que es troben al llarg de la Comunitat Valenciana, intentant que encara conservaren el seu estat original, per poder tenir una idea de la imatge que tindria la Torre de Canals en època islàmica. Entre aquestes torres en les que ens vam basar, es troben les de les localitats de: Albal, Muza (Benifaió), Bofilla, Alfarb, Antella, Dos Aigües, Montroi, Godelleta, Bétera, Sot de Chera i Serra. Per recomanació del l'arqueòleg canali, Pablo García Borja, viatjarem al poble d'Olocau (Camp de Túria, València) per visitar la Torre de Pardines, una torre del segle XIII, on es va adossar posteriorment una casa senyorial, donat que es tenien programats uns treballs d'intervencions arqueològiques per part del propi García Borja. L'avantatge de conèixer ambdós arqueòlegs que hi treballen a la Casa de la Senyoria d'Olocau, com a guies, ens va facilitar tenir una visita on se'ns va mostrar les poques estructures que hi es conserven, per tal d'agafar idees de quin aspecte hi podria tenir la torre de Canals, ja que ens van assegurar que eren d'aparença molt similar.
- 2) En quant a la segona fase, la del Palau, de nou tornarem a fer servir la memòria d'excavació de 1993-1994, consultant sobre tot la planimetria dels murs i estructures que es conservaven. Per conèixer l'aspecte exterior que podria tenir, consultarem bibliografia que parlara sobre aquestes torres fortificades i palaus adossats a les torres, i de nou realitzarem una tasca de comparació amb tres palaus en concret, consultant també les dades de les restauracions dutes a terme en aquests: el primer, l'anomenat palau de l'Ardiaca de Xàtiva, pertanyent als Borja; el segon, el palau dels Sanç de Vallès; el castell de Benissanó, el qual està adossat a una antiga torre islàmica, edificat a la segona meitat del segle XV, pertanyent a la família Cavanilles; i per últim, el palau fortificat dels ducs de Gandia, pertanyent als Borja també. Abans de donar el vist i plau, vam realitzar diversos croquis de l'aspecte exterior i vam utilitzar planimetria actual per situar el palau sobre la planta.

- 3) Pel que fa a la tercera fase, la de la destrucció del palau i l'annexió de la torre a les cases, va consistir principalment en consultar de nou la memòria, però sobre tot en la recerca de fotografies o elements gràfics on se'ns donara una imatge de com va quedar la torre.
- 4) I per últim, la quarta fase, la de la restauració de la torre en 1995, on es va consultar els documents d'autorització per a la rehabilitació, així com també l'informe d'actuació per conèixer tot el que es va dur a terme. Per últim, per saber que els documents complien en aquests requisits, prenguérem mesures de la torre, de les estructures en forma de L que es conservaren -podent formar part del palau o de les cases posteriors- i d'altres elements constructius, a partir d'una cinta mètrica i d'un metre làser.

8. EVOLUCIÓ DE LA TORRE I RECONSTRUCCIONS EN 3D.

A partir del programa de dibuix informàtic Autocad, realitzarem, en primer lloc, les plantes de les reconstruccions a les que arribarem a través de un buidatge bibliogràfic, comparacions amb altres edificis que encara es conserven i de diversos croquis. Una vegada vam tenir la planta dibuixada, la traslladarem al programa de reconstruccions en 3D, SketchUp, on realitzarem un alçat de les plantes, afegint tots els elements, intentant que foren el més semblant a la realitat: escales, portes, finestres, teulades... Per acabar, a partir del programa informàtic de Render, afegirem les textures a les diverses fases, per donar una visió més natural. Aquests foren els quatre resultats als que arribarem:

8.1. Època islàmica.

En primer lloc conservarem la base del talús, amb les seues mateixes mesures, 3'10 m. d'alt amb 8'90 d'ample i 9'10 de llarg, donat que en la memòria de José Manuel Martínez García, ens indicava que el que hi podem veure hui en dia, és l'original d'època islàmica. Seguidament, li donarem una altura de 21 m., com indica l'arqueòleg i el restaurador que tenia abans de l'abandonament del palau gòtic, i vam decidir mantenir la porta nord-est com a única entrada a la torre. Ací afegirem una xicoteta escala de barrots de fusta per poder retirar-la a l'interior en cas d'atac. Pel que fa als merlets, dubtarem si en l'estat original, ja que en la memòria d'excavació no s'especifica, la torre en tenia o no. Així que compararem amb altres torres musulmanes que es conserven a València,

com la torre de Aledua [fig. 33 annex], la torre Muza de Benifaió [fig. 34 i 35 annex], la torre Bofilla [fig. 36 annex], la de Godelleta [fig. 37 annex], la torre del Senyor de Serra [fig. 38 annex], la torre de Montroi [fig. 39 annex] i la de Sot de Chera [fig. 40 annex]. Totes elles d'època islàmica i totes elles amb merlets, així que vam decidir afegir-los. I pel que fa a les finestres, seguirem l'exemple de la torre del Senyor de Serra i la de Montroi (Rodríguez-Navarro, 2018, 60-130; Martínez, 1995, 1-16).

En quant a la textura, li donarem aquest aspecte d'estar construïda amb tapia, com estaven construïdes aquestes torres musulmanes, accentuant la marca de les unitats de l'encofrat, el *liih*, paraula àrab per designar l'encofrat empleat per a l'execució de la tapia. Vàrem intentar separar-los respectant la unitat del colze en la tapia àrab valenciana, que correspon a una mitjana de 0'6 m., donat que existeixen diversos tipus de colze: colze geomètric o comú (0'42 m.), colze major morisc (0'743 m.), colze mitjà o *rassàsí* (0'56 m.) i el colze real (0'55 m.). Com a element decoratiu, al igual que a la torre de Bofilla o de Sot de Chera, o com vam comprovar en la visita a la Torre de Pardines d'Olocau [fig. 41 annex] utilitzarem la tècnica del fals especejament de carreus, el que es coneix en castellà com "falso despiece de sillería", que consisteix en un arrebossat decoratiu que complia una doble funció: d'un costat es tapava les juntes entre les diferents unitats d'execució i els buits de les agulles de l'encofrat, i per una altra banda, millorava el seu aspecte. La nova imatge ofería més robustesa davant els adversaris, al temps que millorava la pròpia estètica de l'edificació (Rodríguez-Navarro, 2018, 140-162).

Per acabar, inclouríem les 7 tombes musulmanes de la *maqbara* que es va trobar durant les excavacions arqueològiques al solar del carrer Victoria, cobertes la majoria d'elles per lloses de pedra i amb cossos recolzats sobre pedra de maçoneria (Martínez, 1995, 1-16).

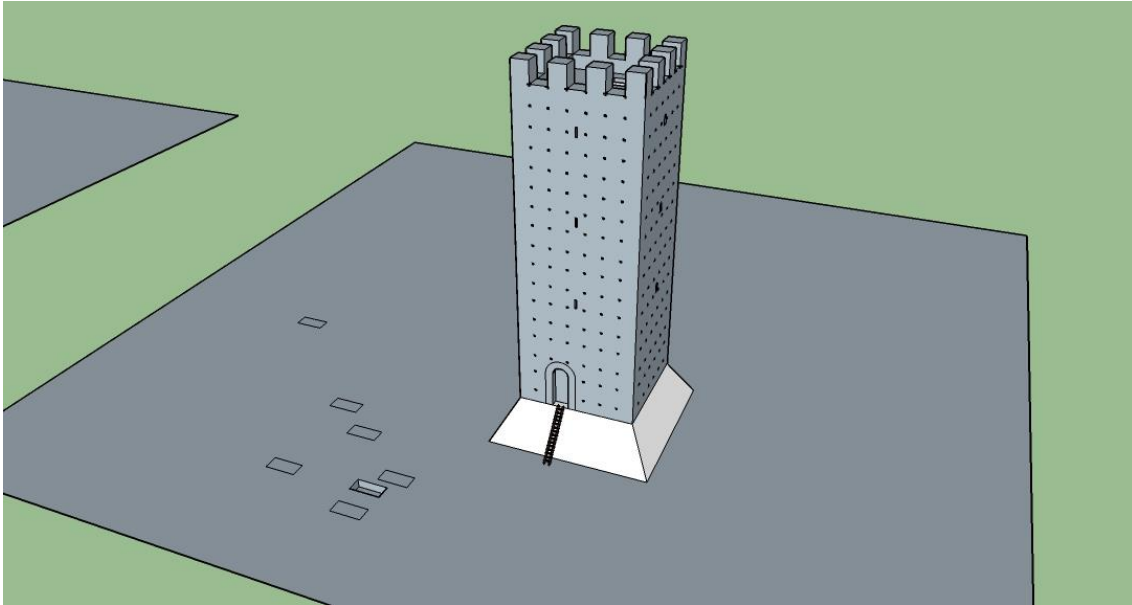


Fig. 7. Reconstrucció en 3D de la torre de Canals en època islàmica amb el programa SketchUp. Vista cara nord-est i nord-oest.
Font: Marta Pardo Marín

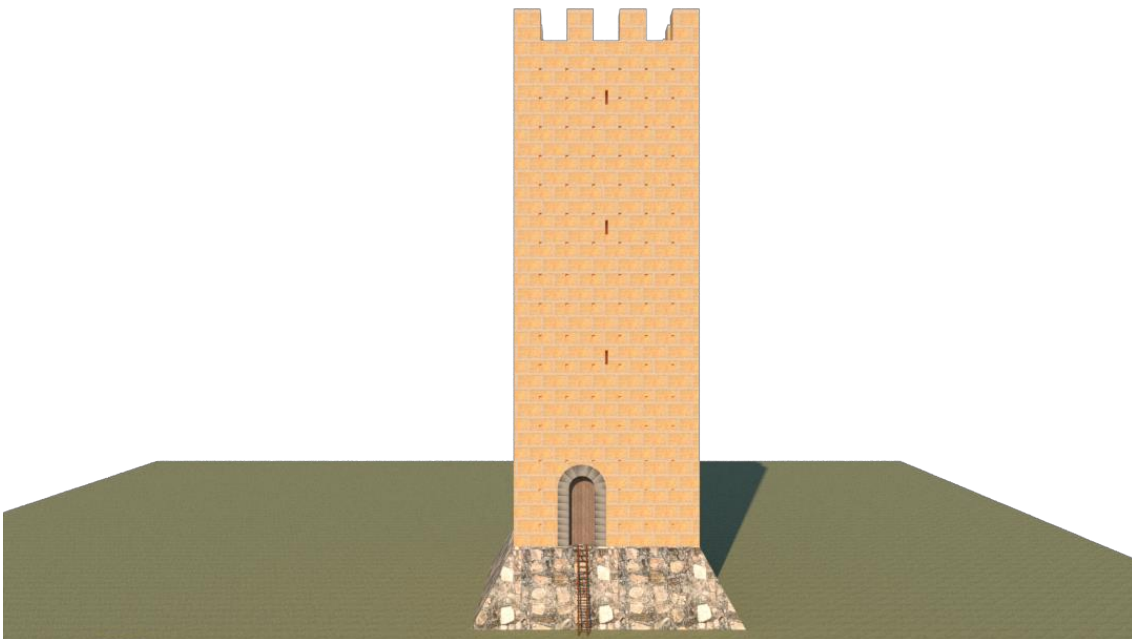


Fig. 8. Reconstrucció en 3D de la torre de Canals en època islàmica amb el programa SketchUp, amb textura de tapia i “falso despiece de sillería” amb Render. Vista frontal.
Font: Marta Pardo Marín.

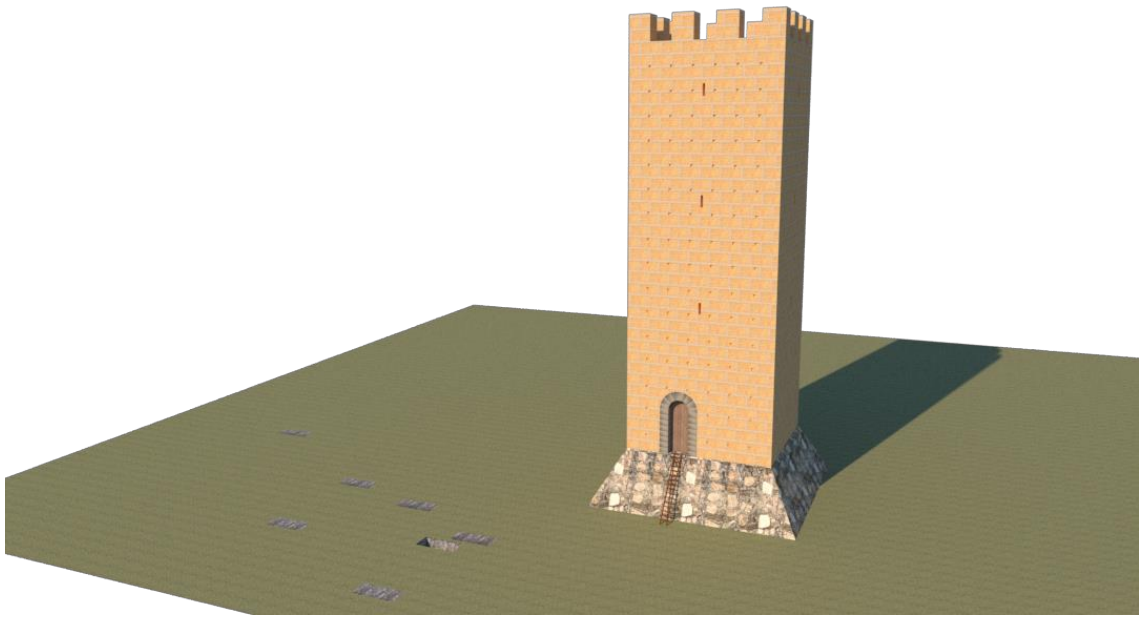


Fig. 9. Reconstrucció en 3D de la torre de Canals en época islámica amb el programa SketchUp, amb textura de tapia i “falso despiece de sillería” amb Render. Vista cara nord-est i nord-oest.
Font: Marta Pardo Marín

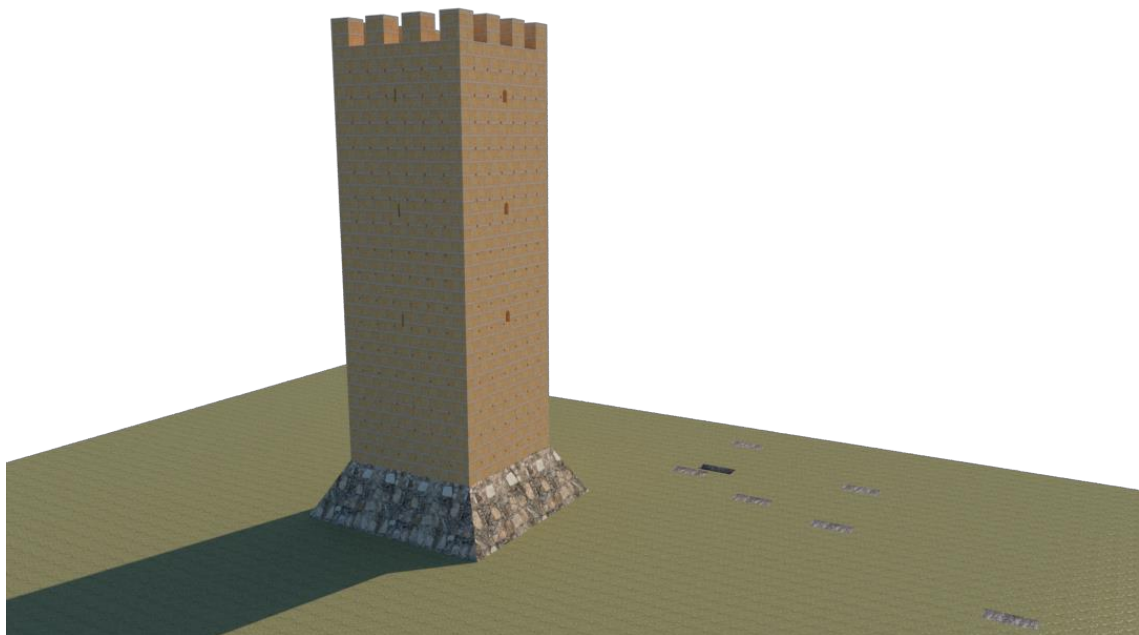


Fig. 10. Reconstrucció en 3D de la torre de Canals en época islámica amb el programa SketchUp, amb textura de tapia i “falso despiece de sillería” amb Render. Vista cara sud-oest i sud-est.
Font: Marta Pardo Marín

8.2. Construcció del palau gòtic al segle XIV.

Per a la realització de la reconstrucció del palau dels Borja del segle XIV, ens basarem, principalment, en la planimetria de la memòria d'excavació de José Manuel Martínez García, i en un document que inclou el llibre d'Alfonso Vila Moreno, en l'annex IV: "*Autos de remate de las obras de la torre, y la Casa de la Señoría de la Torreta de la baronía de Canales. 1758, N°39.*" Donat que la planimetria és incompleta, ja que hi ha una part del solar que no va poder ser excavada al haver cases que encara hi estan habitades, i que el document més bé ens parla de les estances interiors i no de l'aspecte que tindria el palau al exterior ni la seua extensió, ens fixarem en altres construccions. La primera d'elles, fou el Palau de l'Ardiaca de Xàtiva [fig. 42 annex], un palau gòtic de segle XIV del que es conserva únicament una sala, restaurat al 2000 per convertir-se en un alberg juvenil. El seu nom més popular és el de Palau del Borja, encara que estiga mal denominat, doncs mai va pertànyer a aquesta família, però els tres escuts que hi ha a la façana principal amb el bou roig [fig. 43 annex], porten a la confusió. El segon edifici en que ens vam fixar per donar-nos una idea, fou el palau dels Sanç [fig. 44 annex], a la veïna població de Vallés. Aquest palau, també gòtic, fou construït al segle XV, de planta rectangular, elegants finestres amb coronelles i amb una galeria de finestres de rajols. Seguidament, analitzarem el palau ducal dels Borja de Gandia [fig. 45 annex], un complex edifici d'arquitectura civil que es comença a configurar en el segle XIV i ha sigut reconstruït, ampliat i restaurat al llarg de set segles. I el quart i últim edifici, fou el castell de Benissanó [fig. 46 i 47 annex], construït al segle XV, annexionant-se a una antiga torre de vigilància musulmana. El resultat final del nostre palau, ens va sorprendre donat la semblança que hi té amb aquest castell (Vila, 1994. Annex IV; Martínez, 1995, 1-16; Pastor, 1998, 235-266).

Hi ha que dir que ja existeix una primera hipòtesis de l'aspecte del palau dels Borja amb una maqueta exposada al museu de l'Almodí a Xàtiva, basada també en la memòria d'excavació de l'arqueòleg, on es mostra el palau en forma de U i una muralla rodejant la torre, no annexionada a ella [fig. 48 annex]. Però per al nostre criteri, no complia amb la lògica de l'època, ja que aquests palaus s'annexionaven a les torres per tal de donar-los un aspecte defensiu, com el d'un castell. Per això plantejarem una hipòtesi diferent, amb l'edifici rodejant completament la torre, que passa a formar part del conjunt d'estances. Les mesures aproximades serien 23 m. de llarg més 20 m. del pati d'armes, un total de 43 m., per aproximadament 22 m. d'ample. Aquestes les vam poder calcular

a través de la planimetria de la memòria i al mesurar la distància que hi ha del tal·lus fins a les restes que es conserven de l'arc de l'entrada principal i de la cantonada que hi es conserva. Pel que fa al pati d'armes, vam decidir aplicar-li unes mesures semblants a l'estructura del palau, seguint l'exemple del palau ducal de Gandia. L'edifici comptaria amb tres plantes, a cada qual li vam calcular més o menys 3 m. d'altura, un total de 12 m.: la planta baixa, la planta noble i una galeria (golfes), a part d'una planta més de la torre (9 m.). Aquesta última mantindria el seu aspecte exterior del "falso despiece de sillería" d'època musulmana, amb els seus merlets. El document de la restauració del palau al segle XVIII, explica que la torre tindria una teulada a quatre aigües, però creiem que aquest es un afegit molt posterior, probablement entre els segles XVI i XVII, ja que aquesta teulada no correspon a l'arquitectura del moment. Al palau s'accediria per dues entrades situades a l'extrem nord-oest: per una s'aniria directament a les estances de la planta baixa i per l'altra a un pati d'armes, que compta amb estables i una escala senyorial que puja fins un porxo porticat, pel qual s'accedeix a la planta noble. Com a detalls, afegirem un sostre de teules de fang roig, la típica teula valenciana, dos portes de fusta rodejades de dos arcs de mig punt (ja que encara es conserva les restes de l'arc de l'entrada principal, com hem anomenat en la part de l'excavació arqueològica), i finestres gòtiques amb coronelles. Rodejant el palau, com indica la memòria, hi hauria un fossat d'aproximadament 2 m. d'ample per 4 m. de profunditat. Per últim afegirem dos ponts que creuen el fossat, amb els quals encara es té discussió de si hi hauria barbicanes o no, donat que possiblement la muralla rodejaria el palau. Però al no tenir la planta d'aquesta muralla, la qual és inexistente, no ens vam arriscar a afegir aquestes barbicanes. Pel que fa a les textures de Render, al palau li donarem un aspecte de murs de carreus, amb l'escala de marbre i la torre de tapia (Vila, 1994. Annex IV; Martínez, 1995, 1-16).

Per últim, deixar clar que la part sud-est del solar del carrer Victoria, no ha estat excavada, donat que encara hi han cases que continuen habitades. Per tant, la part posterior del palau que hem plantejat ací, no sabem si existia o si el palau rodejava a la torre amb forma de U. S'hauria d'excavar per confirmar-ho. En el cas de la nostra hipòtesis, hem volgut seguir la lògica del castell de Benissanó.

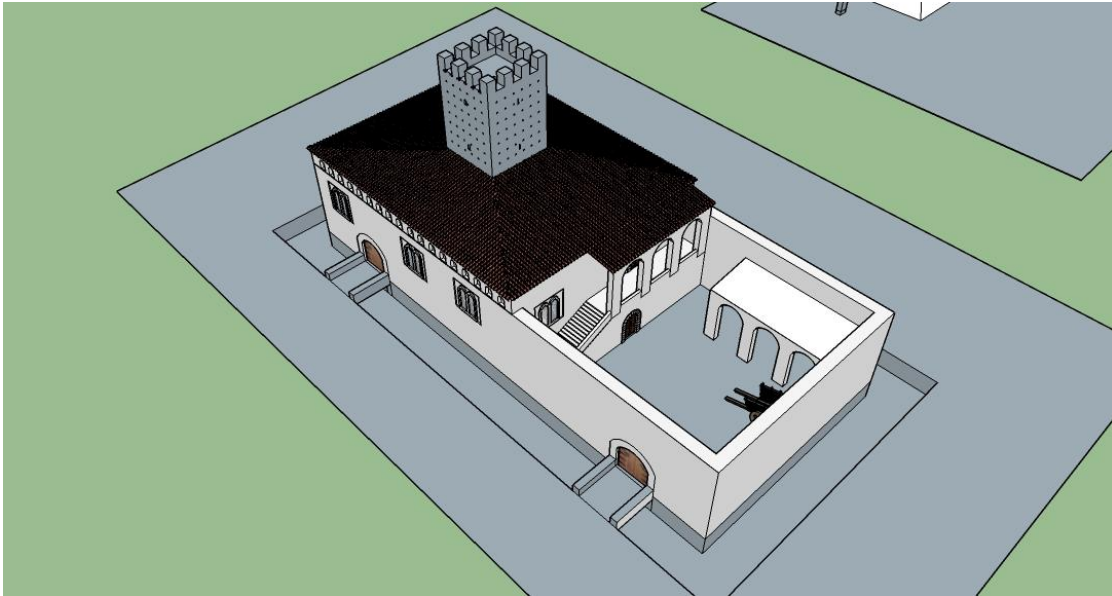


Fig. 11. Reconstrucció en 3D del Palau dels Borja de Canals del segle XIV amb el programa SketchUp. Façana principal.
Font: Marta Pardo Marín

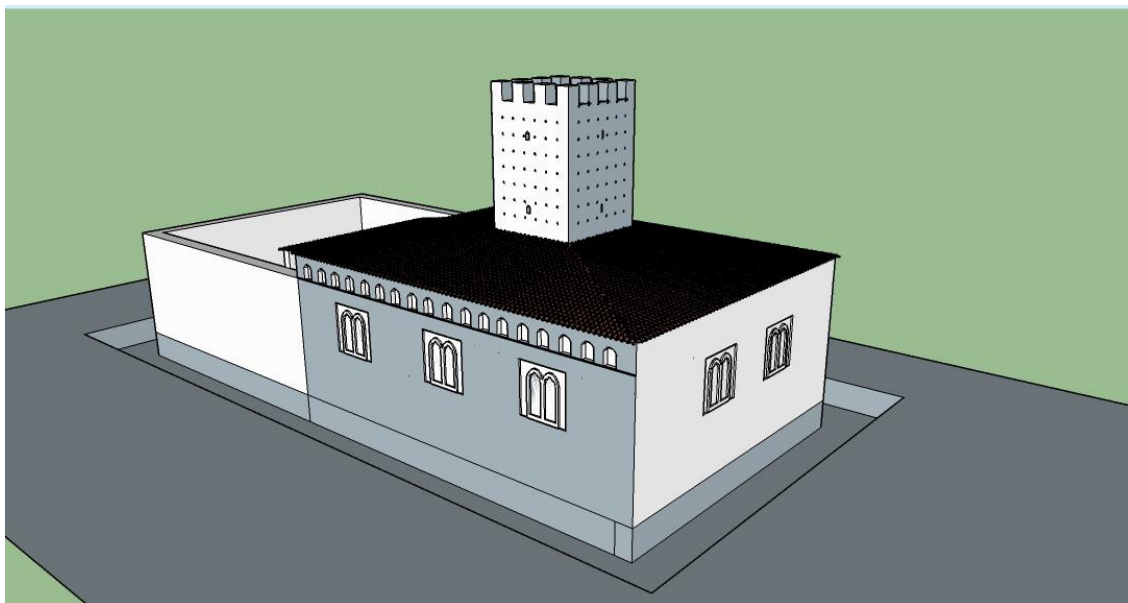


Fig. 12. Reconstrucció en 3D del Palau dels Borja de Canals del segle XIV amb el programa SketchUp. Part posterior.
Font: Marta Pardo Marín.

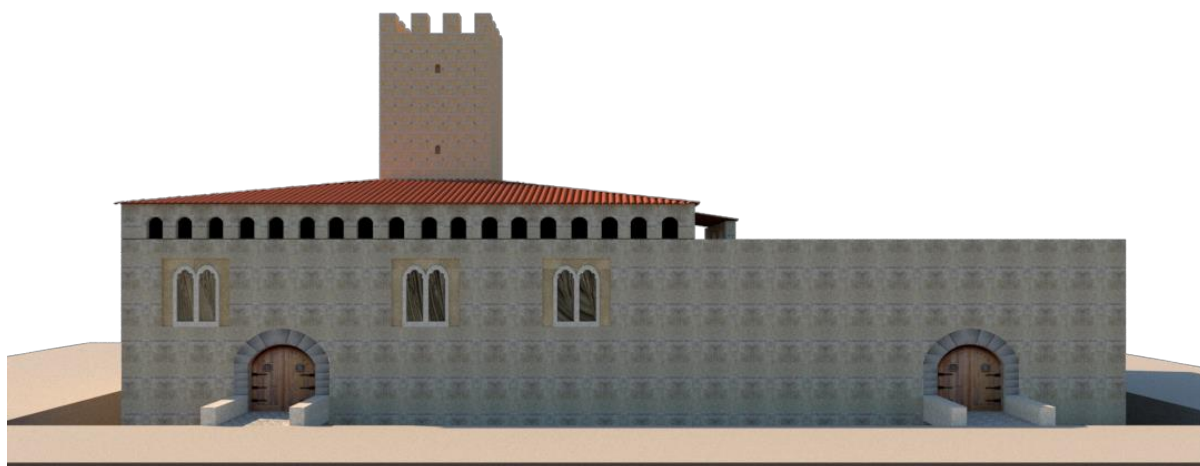


Fig. 13. Reconstrucció en 3D del Palau dels Borja de Canals del segle XIV amb el programa SketchUp, i amb textura de carreus de pedra amb Render. Vista frontal façana principal.
Font: Marta Pardo Marín

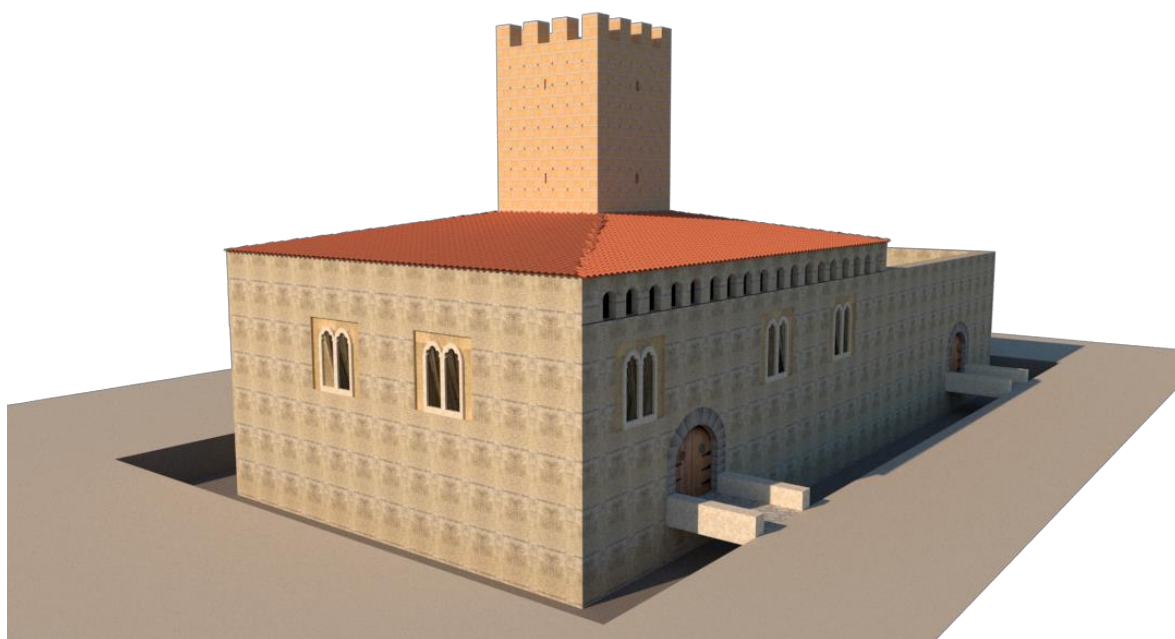


Fig. 14. Reconstrucció en 3D del Palau dels Borja de Canals del segle XIV amb el programa SketchUp, i amb textura de carreus de pedra amb Render. Vista cara nord-est i nord-oest.
Font: Marta Pardo Marín

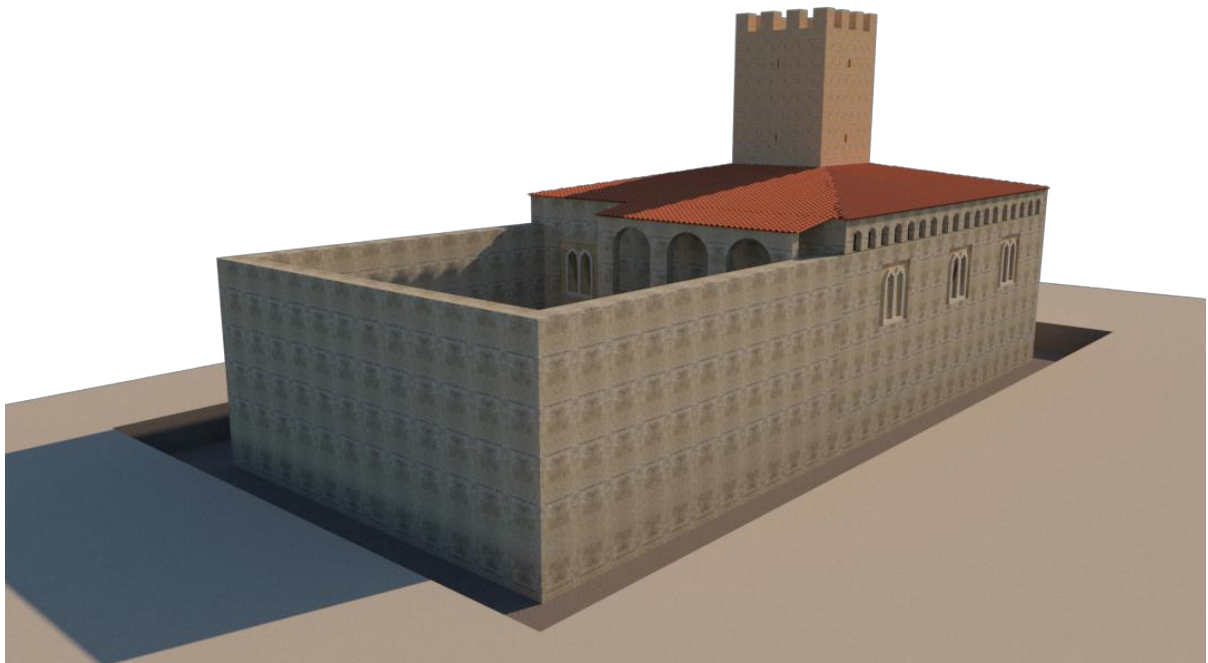


Fig. 15. Reconstrucció en 3D del Palau dels Borja de Canals del segle XIV amb el programa SketchUp, i amb textura de carreus de pedra amb Render. Vista cara sud-oest i sud-est.

Font: Marta Pardo Marín



Fig. 16. Resconstrucció en 3D del pati d'armes del Palau dels Borja de Canals amb el programa SketchUp i textures Renders. Vista escala senyorial.

Font: Marta Pardo Marín

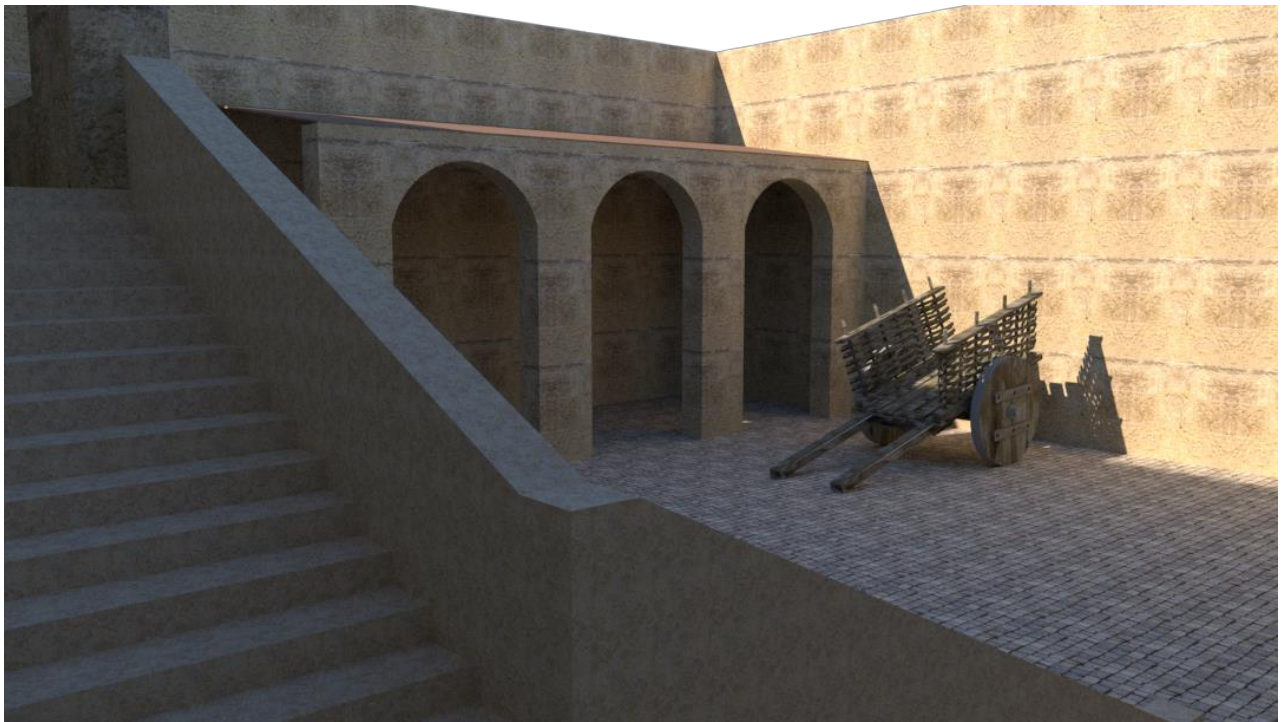


Fig. 17. Resconstrucció en 3D del pati d'armes del Palau dels Borja de Canals amb el programa SketchUp i textures Renders. Vista estables.
 Font: Marta Pardo Marín.

8.3. Annexió de cases a la torre.

Amb l'enderrocament del palau gòtic al segle XIX i la compra del solar per part de Manuel Vila Sanç el 25 de març de 1847, per tal de construir allí la seua casa, annexionant-la a la torre, aquesta última va sofrir una sèrie de canvis i reformes fins l'enderrocament dels habitatges que la rodejaven al 1980. Sabem que va ser utilitzada com a magatzem i durant alguns anys com a colomer i estable per als animals. En aquesta fase, intentarem reconstruir l'aspecte en el que es va quedar la torre abans de la seua restauració en 1995. Donat que no es conserva informació escrita que fera un anàlisi de l'estat en que es va conservar, ens basarem principalment en documentació fotogràfica, de les poques fotos on apareix abans de la restauració.

Les mesures originals del talús es van mantenir, però no així l'altura, a la qual se li va llevar 13 m., quedant-se amb 8 m. d'altura [fig. 49 annex]. Segurament va sofrir algun enderrocament pel seu mal estat de conservació. D'aquesta forma se li va afegir un teulada de teules roges de ceràmica amb una mica de desnivell per la cara sud-est. Com a detalls, a la cara sud-est veiem que se li va obrir una porta a la primera planta i una

finestra, i una porta de mig punt a la segona planta, on veiem també, primerament, una finestra tapiada a la qual se li va obrir una altra obertura al centre [fig. 50 annex]. Pel que fa a la cara sud-oest, es va obrir una altra porta al centre de la torre que dona a la primera planta, i que hui en dia es l'entrada principal. Pel que fa a la cara nord-oest, se li va afegir una finestra a la segona planta. I ja per últim, en la cara nord-est, es va tapiar la porta que creiem que era l'original en època islàmica [fig. 51 annex]. També veiem ací xicotetes esquerdes quadrades formant diverses files, que podrien tractar-se de bigues que mantindrien en alt el sostre de la casa allí annexionada. El mur que sobresurt per sota del teulat, podria tractar-se de les restes d'una xemeneia. També reconstruïrem l'arranc de l'arc de mig punt i una de les cantonades d'un mur del palau (Cebrián, 1994, 1-5; Martínez, 1995, 1-16).

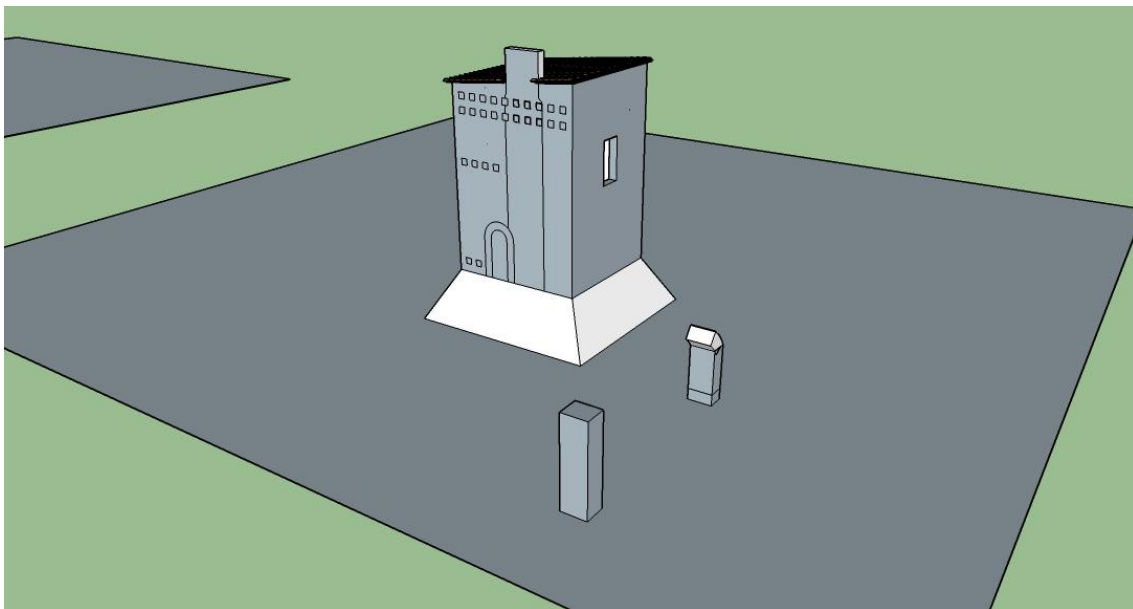


Fig. 18. Reconstrucció en 3D de la torre de Canals després de l'enderroc de les cases en 1980 amb el programa SketchUp. Cares nord-est i nord-oest.

Font: Marta Pardo Marín

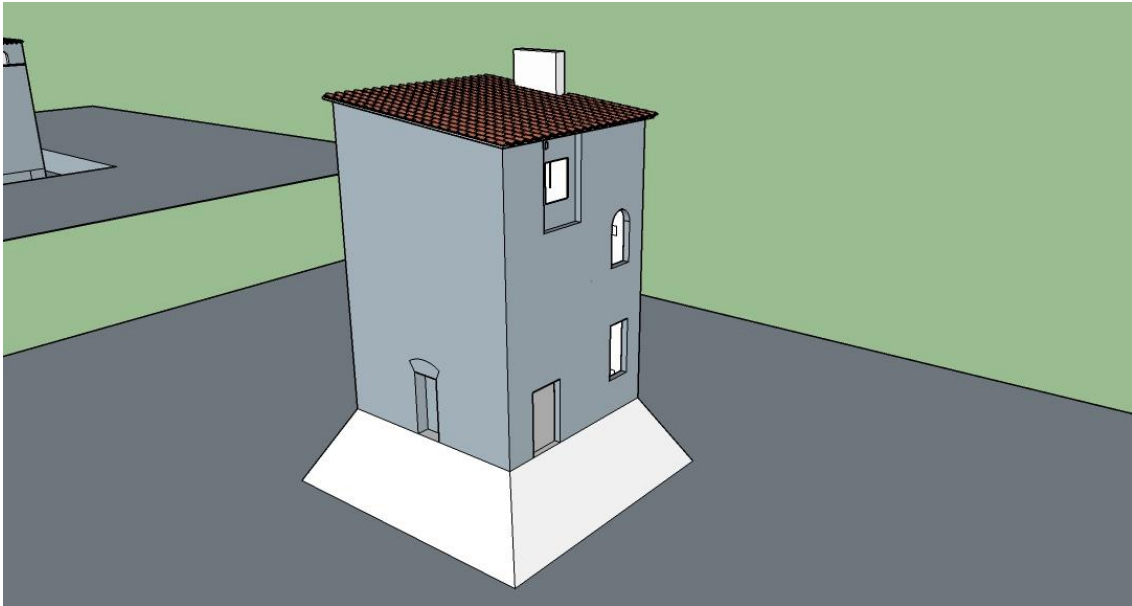


Fig. 19. Reconstrucció en 3D de la torre de Canals després de l'enderroc de les cases en 1980 amb el programa SketchUp. Cares sud-est i sud-oest.
Font: Marta Pardo Marín

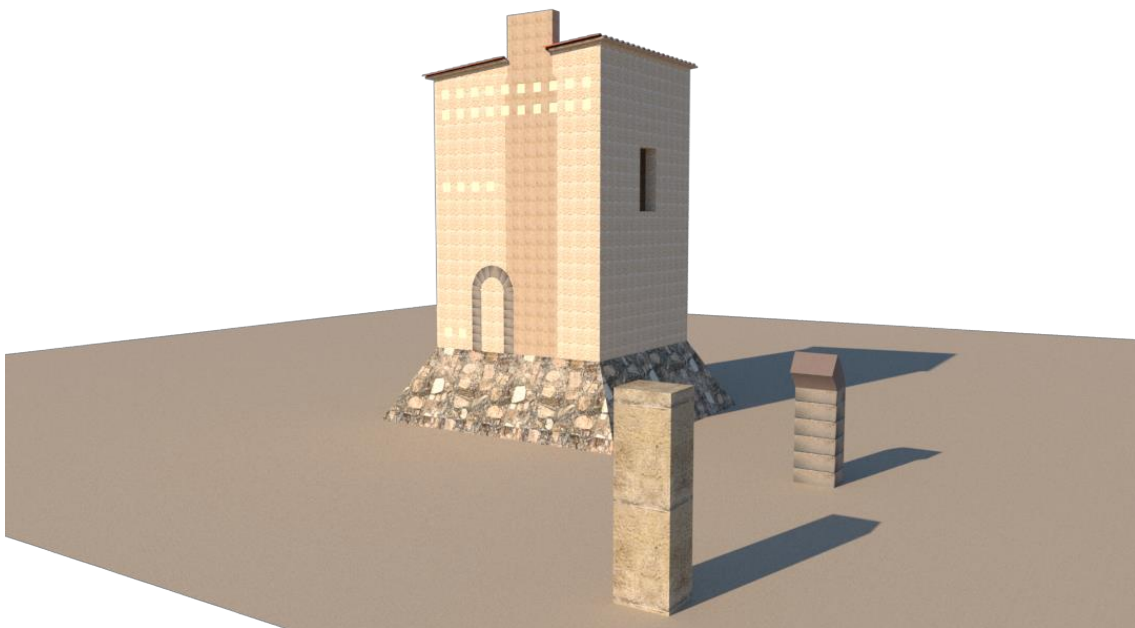


Fig. 20. Reconstrucció en 3D de la torre de Canals després de l'enderroc de les cases en 1980 amb el programa SketchUp i textura tapia desgastada amb Render. Cares nord-est i nord-oest.
Font: Marta Pardo Marín

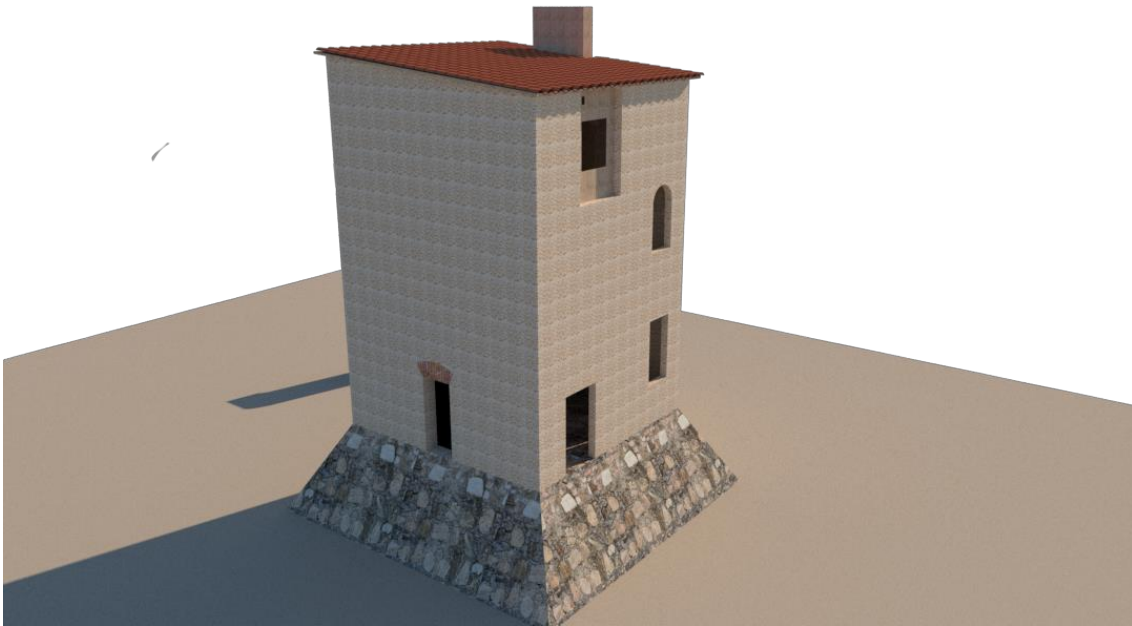


Fig. 21. Reconstrucció en 3D de la torre de Canals després de l'enderroc de les cases en 1980 amb el programa SketchUp i textura tapia desgastada amb Render. Cares sud-est i sud-oest.

Font: Marta Pardo Marín

8.4. Restauració.

En 1995 conclou la intervenció reconstructiva, canviant per complet l'empremta d'aquest tipus de reconstrucció àrab fins fer-la irreconeixible. Només el seu aspecte volumètric recompon visualment la torre àrab observatori, amb el seu aspecte tronc-piramidal, la seua base en talús i el seu accés elevat. Pel que fa a l'altura, se li van retornar els 13m de la seua estatura original de 21 m. [fig. 52 annex]. Encara que ací, en aquest aspecte, Pablo Rodríguez-Navarro, discuteix en el seu llibre *“Las Torres Árabes de las Alquerías Valencianas”*, que fins i tot la torre de Canals hi podria ser més alta i significativa. Pel que fa als detalls, la porta de la cara nord-est que creiem l'original, es va tornar a obrir i se li va col·locar un vidre per tal de que funcionara com a finestra, donat que l'entrada a la torre que es va voler deixar, es troba a la cara oposada, a la qual s'accedeix per unes escales metàl·liques. En cada una de les cares, se les va afegir tres finestres quadrades en la tercera planta, deixant xicotetes obertures en la segona i la primera. Als merlets, que no tenen cap aspecte medieval, se'ls va donar més robustesa. Pel que fa al material que utilitzaren per alçar la torre, foren el formigó i rajoles als

cantons, i amb els sols i sostres de la segona i tercera planta de fusta. Aquesta restauració ha estat molt criticada pels experts, donat al poc criteri que es va seguir en quant a la torre original i pel tipus de material que hi es va gastar, encara que l'únic element original que es conserva fóra el talús.

Pel que fa a l'arc de mig punt de l'entrada principal al palau [fig. 53 annex], es va deixar al descobert i ara forma part del conjunt arqueològic de la plaça de Calixt III junt a una de les cantonades d'un mur del palau i al que es creu una resta de la muralla.

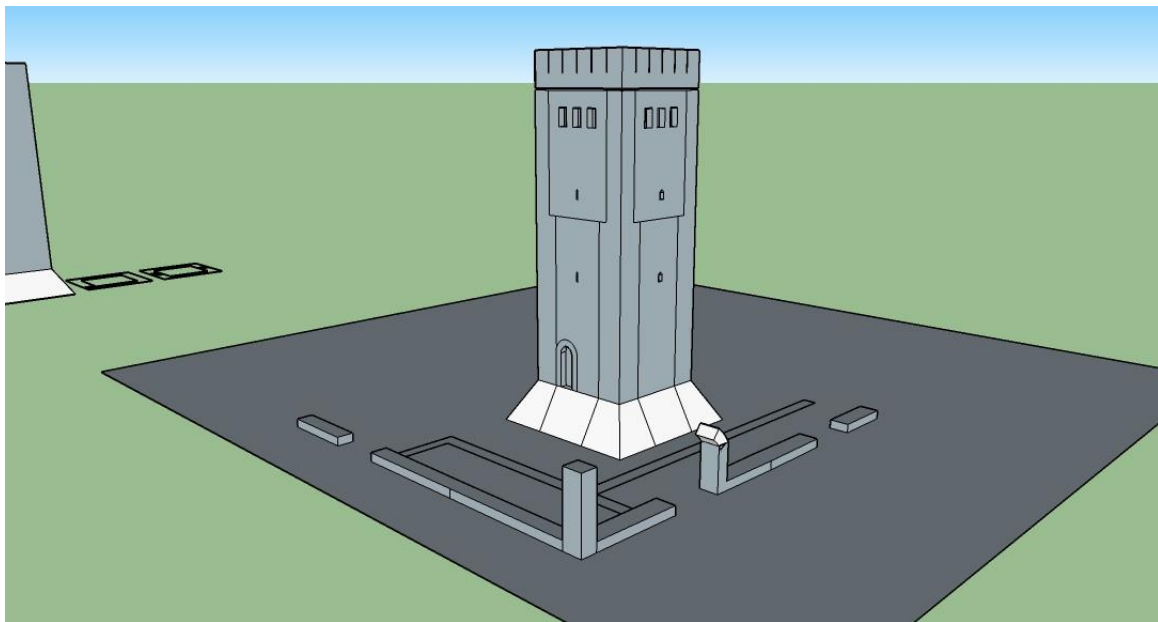


Fig. 22. Reconstrucció en 3D de la Torre de Canals després de la restauració de 1993-1994 amb el programa Sketch-Up. Cares nord-est i nord-oest.

Font: Marta Pardo Marín

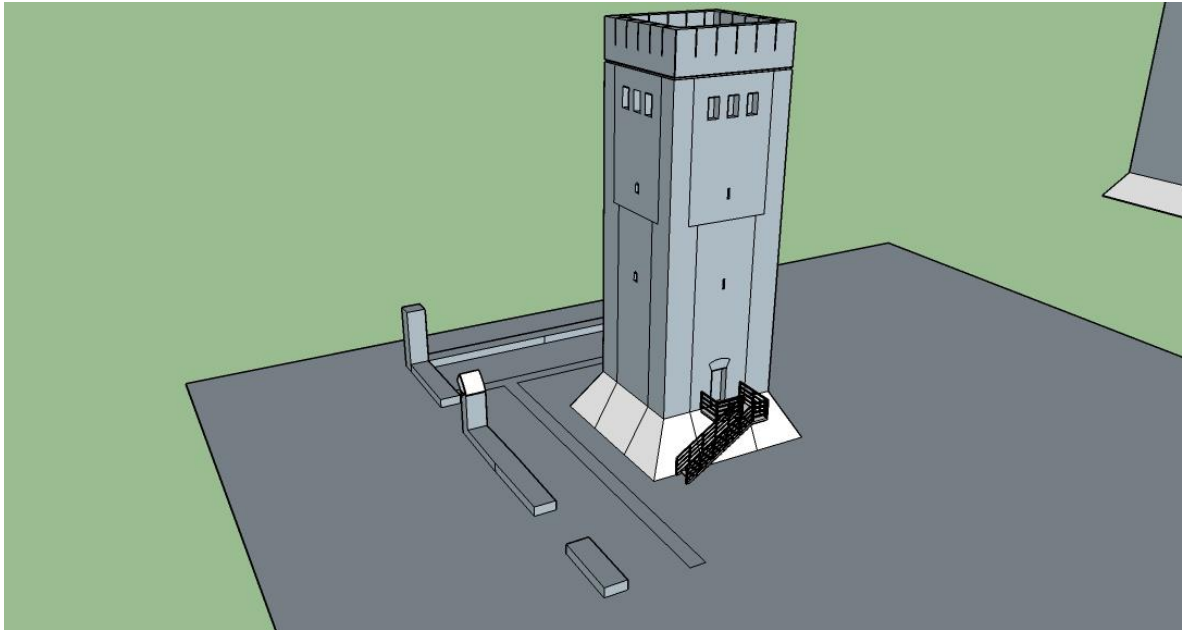


Fig. 23. Reconstrucció en 3D de la Torre de Canals després de la restauració de 1993-1994 amb el programa Sketch-Up. Cares nord-oest i sud-oest.
Font: Marta Pardo Marín

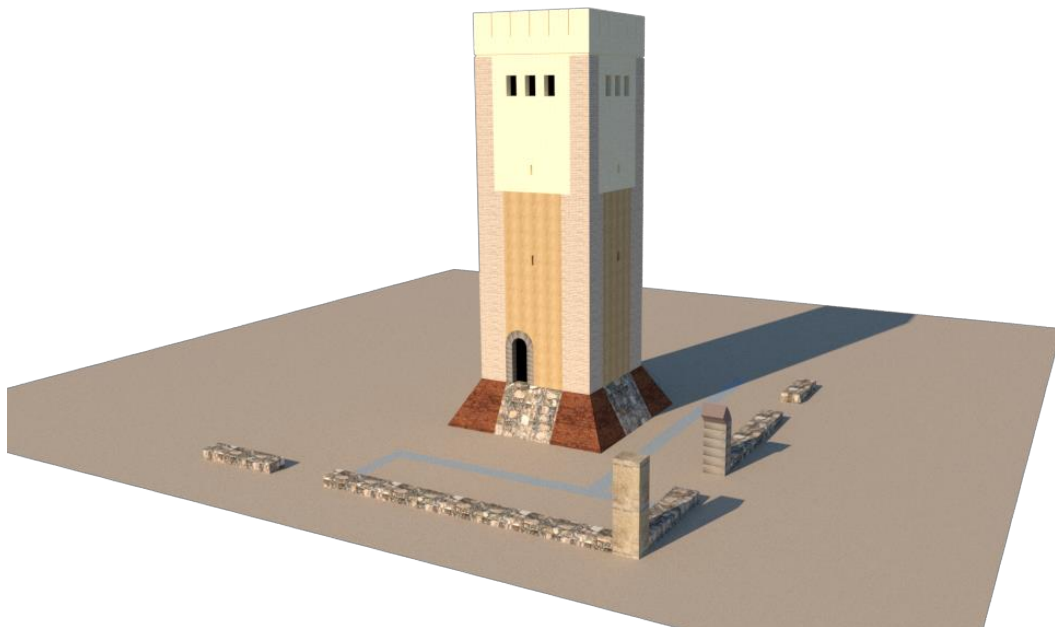


Fig. 24. Reconstrucció en 3D de la Torre de Canals després de la restauració de 1993-1994 amb el programa Sketch-Up i textura actual amb Render. Cares nord-est i nord-oest.
Font: Marta Pardo Marín

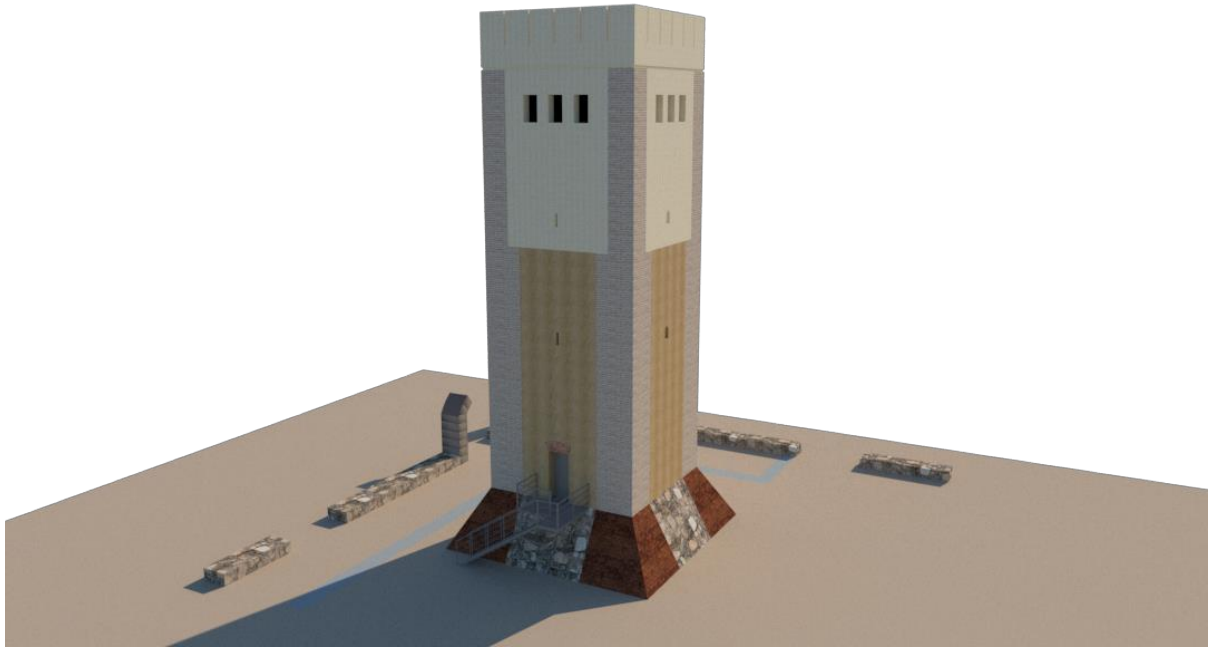


Fig. 25. Reconstrucció en 3D de la Torre de Canals després de la restauració de 1993-1994 amb el programa Sketch-Up i textura actual amb Render. Cares sud-oest i sud-est.
Font: Marta Pardo Marín

9. CONCLUSIONS.

Per finalitzar aquest treball, nomenarem les diferents conclusions a les que hi hem arribat. En primer lloc, recalcar la preocupant situació del poc coneixement del patrimoni arqueològic i històric del poble de Canals, no sols per part del públic en general, sinó pels seus propis veïns. Hi hauria que insistir més i fer més ressò de la figura de Calixt III a Canals i el seu llegat patrimonial, que encara que perdut en la seua gran majoria, encara hi queden algunes restes. Per això, una de les propostes que deuria plantejar l'associació pel patrimoni i el medi ambient de Canals, "El Brot", seria una possible museïtzació de l'espai de la torre, oferint visites guiades al diferent públic visitant per part d'un expert en la matèria, com podria ser un arqueòleg, facilitant així també la visita a l'interior de la torre durant tot l'any i no en una determinada època (al mes de maig), donat que no hi ha cap encarregat. I també una millora de l'acondicionament de la torre, donat que per la mala gestió de l'ajuntament, l'interior de la torre s'està deteriorant, ja que no es té cap tipus de manteniment.

Pel que fa a la hipòtesis a la que hi hem arribat del possible aspecte del palau dels Borja, s'hauria de plantejar noves intervencions arqueològiques en un futur per tal de

confirmar-ho. Donat que l'excavació que va dirigir José Manuel Martínez García, va ser preventiva, pot ser convindria realitzar de nou una altra campanya programada, per tal d'ampliar els coneixements de l'entorn de la torre, ja que així ens podria donar més resultats de les estructures del palau o de la màxima extensió de la *maqbara* musulmana, ja que podrien mantenir-se alguns cossos soterrats baix de les cases que envolten la plaça de Calixt III. El problema és que aquestes cases continuen estant habitades, dificultant les intervencions.

Per últim, fer una crítica de la restauració de la torre que es va dur a terme entre 1993-1994, per un arquitecte que no va tenir en compte els criteris arqueològics. La falta de comunicació entre l'arqueòleg i l'arquitecte se'ns queda demostrada en aquest resultat, que no hi té res a veure amb l'aspecte original de la torre àrab amb aquest curiós "falso despiece de sillería" ni els materials foren els adequats, ja que al estar reconstruïda amb formigó, l'obra es irreversible i no podria realitzar-se un altre tipus d'intervenció que millorara la imatge de la torre islàmica.

10. BIBLIOGRAFIA.

- BATLLORI, Miquel (1994): *“La família Borja”*. Obra completa Vol. IV. València.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís (1994): *“Imatges i espais dels Borja”*. Ajuntament de Canals. Canals, València.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís (1989): *“L’oratori i la torrassa del Palau dels Borja a la Torre de Canals”*. Ajuntament de Canals. Canals, València.
- FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MILLARES, Álvaro (2006): *“Alfonso de Borja, Papa Calixto III. En la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo.”* Anuario Historia de la Iglesia. Universidad de Navarra. Navarra.
- FURIÓ, Antoni (1994): *“L’Europa dels Borja”*. Simposi Internacional sobre els Borja. València. 15-34.
- LA PARRA LÓPEZ, Santiago (2009): *“Per terres dels Borja”*. Ajuntament de Gandia. Gandia, València.
- MALLÉS ALCÓN, Diego (2008): *“Las Torres fortificadas y masias torreadas del Maestrazgo.”* Centro de Estudios del Maestrazgo Turolense. Terol.
- MARTÍNEZ GARCÍA, José Manuel (1995): *“Excavaciones arqueológicas en la Torre del Palacio de los Borja. 18 meses recuperando el patrimonio histórico de Canals”*. Ajuntament de Canals. Canals, València.
- MARTÍNEZ, Luís Pablo; CASTILLO, Jaime; SAIZ, Jorge (1994): *“Els orígens de la família Borja”*. Simposi Internacional sobre els Borja. València. 41-53.

- MIRA, Joan F. (2000): “*Los Borja. Familia y Mito.*” Ajuntament de Carcaixent. Regidoria d’Educació i Cultura. Carcaixent, València.
- PAREJA I PRIMO, Lluís (1978): “*Canals il·lustrada*”. Canals, València.
- PASTOR ZAPATA, José Luís (1994): “*El ducat de Gandia: la construcció d’un espai senyorial*”. Simposi Internacional sobre els Borja. València. 235-266
- POCKLINGTON, Robert (2016): “*Lexemas toponímicos andalusíes*” Aldhara. Revista de Cultura Andalusí. Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes. Vol. 2. Almería. 233-312.
- RODRÍGUEZ- NAVARRO, Pablo (2018): “*Las torres àrabes de las alquerías valencianas*”. Tirant Humanidades. València.
- VILA MORENO, Alfonso (1994): “*Canals: temas de historia local.*” Ajuntament de Canals. Canals, València.

11. ANNEXOS



Fig. 26. Calixt III i la Verge, representats com a protectors de la ciutat de Siena. Obra de Sano di Pietro. Pinacoteca Nacional de Siena.
Font: Mira, 2000, 31.



Fig. 27. Església gòtica del segle XIII de Canals derruïda a l'any 1950.
Font: Vila, 1994, 19.



Fig. 28. La profecia de Sant Vicent Ferrer. Quadre exposat al palau de la Generalitat Valenciana.

Font: Mira, 2000, 15.



Fig. 29. La Torre de Canals després de l'enderroc del palau al segle XIX.

Font: Cebrián, 1989, 12.



Fig. 30 i 31. Arranc d'un arc, amb els salmers i la imposta descobert durant l'enderroc de les cases al voltant del 1980.
Font: Cebrián, 1989, 30 i 32.



Fig. 32. Sepultures 2 i 7 de la necròpolis musulmana descobertes durant les excavacions de José Manuel Martínez García a l'any 1993.
Font: Martínez, 1994, 13.



Fig. 33. Torre d'Aledua al municipi de Llombai.

Font: <https://image.jimcdn.com/app/cms/image/transf/dimension=600x10000:format=jpg/path/s3e639967102c9302/image/ib5173f35aff8539d/version/1296473262/image.jpg>
(Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 34 i 35. Torre de Muza de Benifaió abans i després de la seua restauració al 2014.

Font: <https://static3.lasprovincias.es/www/pre2017/multimedia/prensa/noticias/201204/14/fotos/7909117.jpg>

https://live.staticflickr.com/5642/22674328294_896d741715_b.jpg

(Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 36. Torre Bofilla a Bétera amb la tècnica del “falso despiece de sillería”.

Font: http://www.monumentalnet.org/valencia/betera/betera/torre_de_bofilla/V-CAS-134-0010003.jpg (Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 37. Torre de Godelleta.

Font: http://2.bp.blogspot.com/_OfIKUP5KDvQ/TC3Lw7EbDPI/AAAAAAAAAms/2WIYKPWsnw4/s1600/Imagen+074.jpg (Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 38. Torre del Senyor de Serra a la Vila de Serra.

Font: http://4.bp.blogspot.com/_OfIKUP5KDVQ/S_faFExOzvI/AAAAAAAAAP8/aDzjWqzZyTE/s1600/DSC02856.JPG (Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 39. Torre de Montroi.

Font: <https://www.valenciabonita.es/wp-content/uploads/2019/01/Torre-de-Montroy.jpg>
(Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 40. Torre de Sot de Chera.

Font: <https://saposyprincesas.elmundo.es/wp-content/uploads/2014/01/castillo-1.jpg>
(Data de consulta. 28-5-2019)



Fig. 41. Torre de Pardines al municipi d'Olocau.

Font: <http://www.ccloratpenat.clubciclista.info/uploads/loratpenat/4630/torre-pardines-castillo-olocau-1.jpg?0> (Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 42. Palau de l'Ardiaca a Xàtiva. Segle XV.

Font: <https://i.pining.com/originals/15/21/20/1521209a428649f956c5f952fca5c9c5.jpg>

(Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 43. Escuts nobiliaris de la família dels Borja situats a la façana principal del palau de l'Ardiaca.

Font: <http://www.xativaturismo.com/wp-content/uploads/2015/12/Palau-1024x581.jpg>

(Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 44. Palau dels Sanç al municipi de Vallés (Xàtiva).

Font: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d6/Palau_dels_San%C3%A7_de_Vall%C3%A9s_02.jpg (Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 45. Pati d'armes del Palau ducal dels Borja de Gandia.

Font: https://www.valenciaport.com/wp-content/uploads/IMG_0217-2000x1200.jpg (Data de consulta: 28-5-2019)



Fig. 46 i 47. Castell de Benissanó. Segle XV.

Font: <https://imgs-akamai.mnstatic.com/a0/7c/a07c14460c87ca8b2226f1a903517e80.jpg>
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fl/Castillo_de_Benissan%C3%B3_05.jpg (Data de consulta: 28-5-2019)

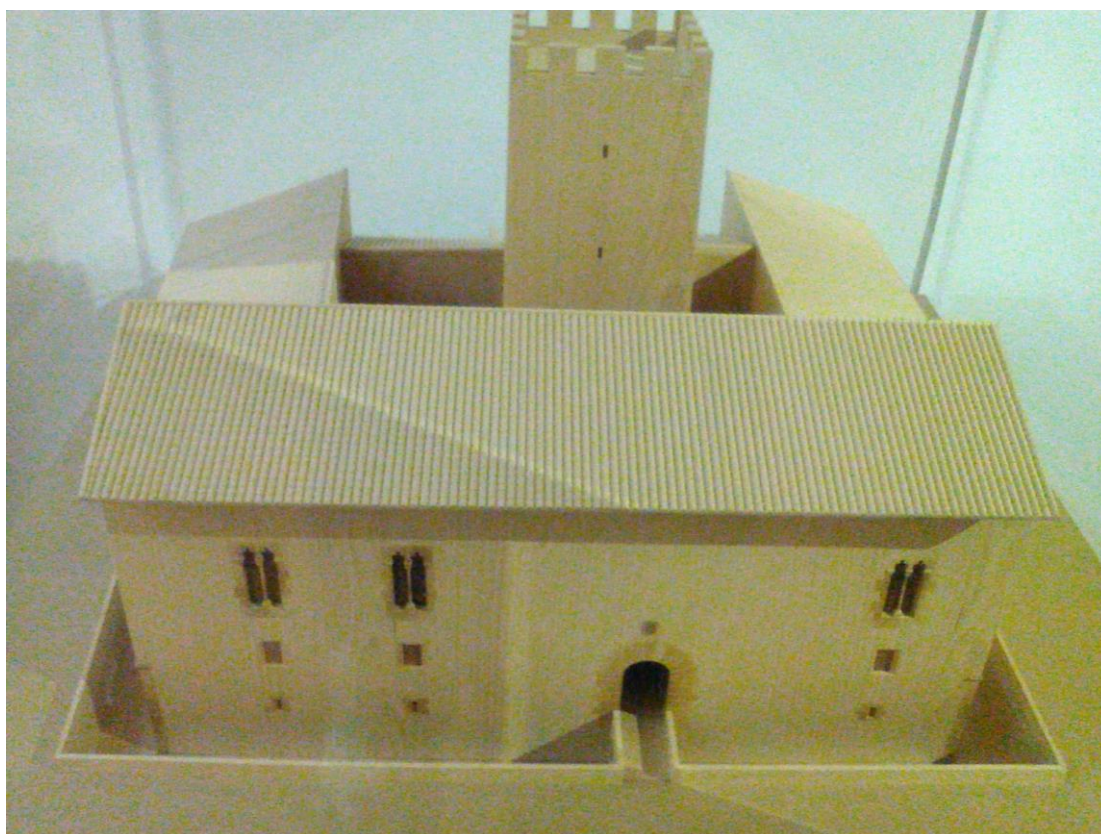


Fig. 48. Maqueta reconstructiva del Palau dels Borja de Canals exposada al museu arqueològic de l'Almodí de Xàtiva.

Font: Marta Pardo Marín



Fig. 49. Torre de Canals després de l'enderroc al 1980 de les cases annexionades.
Font: Martínez, 1994, 11.



Fig. 50. Cara sud-est de la Torre de Canals abans de la seua restauració.
Font: Cebrián, 1989, 98.



Fig. 51. Cara nord-est de la Torre de Canals abans de la seua restauració.
Font: Cebrián, 1994, 2.



Fig. 52. Obres de restauració al 1994 de la Torre de Canals.
Font: Martínez, 1994, 12.



Fig. 53. Aspecte de la Torre de Canals hui en dia, amb les restes de l'estructura de la cantonada i l'arrancada d'arc.

Font: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/78/Torre_Canals.jpg (Data de consulta: 28-5-2019)